

VÜQAR MƏMMƏDOV

**FARS DİLİ
GRAMMATİKASI
TERMİNLƏRİ**

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu**

VÜQAR İNQILAB OĞLU MƏMMƏDOV

**FARS DİLİ QRAMMATİKASI
TERMİNLƏRİ**

Bakı - 2010

**Kitab AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq
İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.**

Redaktor:

Mirzə Rəhimov,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Roza Eyvazova,
filologiya elmləri doktoru
Şəfəq Əlibəyli,
filologiya elmləri doktoru

Vüqar İnqilab oğlu Məmmədov. **“Fars dili qrammatikası terminləri”**. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2010, 136 s.

Kitabda fars dilinə aid fars, Azərbaycan və rus dillərində yazılmış elmi ədəbiyyatdan, dərslik, dərs vəsaitləri və lüğətlərdən toplanmış morfolojiya və sintaksisə aid terminoloji material leksik-semantik baxımdan ilk dəfə olaraq müqayisəli şəkildə ətraflı təhlil edilir. Əsərdə fars dili qrammatikası terminlərinin yaranma yolları və mövcud vəziyyəti, bu sahədə olan nöqsanların aradan qaldırılması, terminlərin dəqiqləşdirilməsi, birmənalılığının təmin edilməsi yolları göstərilir. Nəzəri və təcrübi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, kitaba fars dilinə aid qrammatik terminlər, onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları, işlədilməsi qeyri-məqbul sayılan, eləcə də müəllifin təklif etdiyi terminlər haqqında kompleks məlumat verən terminlər sözlüyü əlavə edilib.

Monoqrafiyanın fars dilçiliyində anlayışların düzgün və dəqiq terminoloji ifadəsinin və yeni terminlərin yaradılmasının elmi əsaslarının işlənilməsi, hazırlanmasında nəzəri əhəmiyyətə malik bir elmi-tədqiqat işi, fars dilinin tədris edildiyi müəssisələrdə praktik əhəmiyyəti olan vəsait kimi xüsusi rolu ola bilər.

ISBN 978-9952-454-17-8

© AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, 2010

GİRİŞ

Elmlərin inkişafının müasir mərhələsində terminologiya problemlərinin tədqiqi olduqca mühüm nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Bu, əvvəlcə, son dövrdə elmlərin inkişafında baş verən köklü keyfiyyət irəliləyişlərinin sayəsində gerçək aləmin müxtəlif sahələrinin predmet və hadisələrinin yeni-yeni xassələrinin, əlamətlərinin aşkar edilməsi və həmin xassələri, əlamətləri fikirdə ideal tərzdə ifadə edən yeni anlayışların söz və söz birləşmələri (terminlər) vasitəsilə adlandırılması zərurəti ilə şərtlənir. Digər tərəfdən, mövcud elmi terminlərin daha da dəqiqləşdirilməsi, onların bir-mənəvilikliyinin təmin edilməsi sahəsində axtarışların aparılmasının labüdlüyü təqdim olunan əsərin predmetinin aktuallığını daha da artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilçiliyinin müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş tədqiqatlarda terminlər probleminin müxtəlif aspektlərinə ötürü toxunulsa da, bütövlükdə fars dili qrammatikası terminləri indiyə qədər xüsusi olaraq, monoqrafik şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi mənbələri araşdırmaq yolu ilə müasir fars dilinə aid fars, Azərbaycan və rus dillərində yazılmış elmi ədəbiyyatdan, lüğətlərdən, dərsliklərdən və dərs vəsaitlərindən toplanmış materiallar əsasında:

- Fars dili qrammatikasında terminlərin yaranma mənbələri və yollarını aşkar etmək;
- Mövcud terminlərin leksik-semantik tələblərə uyğunluq dərəcəsini müəyyənləşdirmək;
- Terminoloji tələblərin gözlənilməməsi və bu cür halların yaranması səbəblərini aydınlaşdırmaq.

- İmkan daxilində, düzgün terminoloji ifadəsi olmayan anlayışların adlandırılması üçün yeni terminlər müəyyən etməkdir.

Tədqiqat prosesində ilk dəfə olaraq:

1) Fars dili qrammatikasına dair terminlər üç dildə - fars, Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş qrammatika kitablarından, dərsliklərdən, dərs vəsaitlərindən və lüğətlərdən toplanmış material əsasında monoqrafik planda tədqiq edilmiş;

2) Fars dili qrammatikasına dair terminlərin yaranma yolları, fəaliyyət dərəcəsi və semantik dəqiqliyi müəyyənləşdirilmiş;

3) Fars dili qrammatikasında mövcud olan termin müxtəlifliyinin yaranması səbəbləri öyrənilmiş, bu cür halların aradan qaldırılması üçün vahid prinsiplər işlənib hazırlanmış və tövsiyə edilmiş;

4) Alınma terminlərlə dilin öz daxili imkanları hesabına yaradılmış terminlər qarşılaşdırılmış və bu cəhətdən fars dilində daha uğurlu olan alınma terminlərin işlədilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılmış;

5) Təhlil olunan terminlərdən müvafiq anlayışları dəqiq ifadə etməyənləri və terminoloji tələblərə cavab verməyənləri üzə çıxarılmış, onların əvəzinə daha dəqiq yeni terminlər təklif olunmuş;

6) Azərbaycan və ya rus müəlliflərinin əsərlərində fars dili qrammatikasının bir sıra kateqoriyalarından bəhs olunmadığı aşkara çıxarılmış, həmin kateqoriyaları bildirmək üçün bu dillərin öz imkanları hesabına yaradılan yeni terminlər təklif edilmiş;

7) Fars dilinə aid morfoloji və sintaktik terminləri, onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqlarını əhatə edən sözlük tərtib edilmiş və dissertasiyaya əlavə olunmuşdur.

Fars dilinin istər nəzəri cəhətdən tədqiqi, istərsə də praktiki öyrənilməsi işində qrammatikaya dair mövcud və yeni yaradılan terminlərin müvafiq anlayışı dəqiq ifadə etməsi xüsusi əhəmiyyətə

malikdir. Əsər söz yaradıcılığının, xüsusən qrammatikaya dair dəqiq və düzgün ifadəli terminlərin yaradılmasının elmi əsaslarını işləyib hazırlamaq istiqamətində nəzəri əhəmiyyətə malikdir və ondan bu sahədə həm ümumi dilçilikdə, həm də fars dilçiliyində nəzəri tədqiqat işi kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işindən fars dilinin tədrisi sahəsində daha səmərəli nəticələr verə biləcək vəsait, bu dilin tədris olunduğu ali məktəblərdə isə praktik vasitə kimi istifadə oluna bilər.

FƏSİL 1.

FARS DİLİ QRAMMATİKASINDA TERMINLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK SƏCİYYƏSİ

Bütün elmlər öz predmetlərini, başlıca olaraq, terminlərin köməyi ilə maddiləşən elmi anlayışlar vasitəsilə öyrənir. Terminlərlə ifadə olunan anlayışlar həm gerçək aləmin mahiyyətinin elmlər tərəfindən öyrənilməsi, həm də təlimin gedişində tədris edilən elmlərin öyrədilməsi prosesində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Elmlər daima inkişaf etdiklərinə görə, onların işləyib hazırladıqları terminlər də təkmilləşir, məzmunları zənginləşir, dəqiqləşir, yeni terminlər yaranır, eləcə də bir sıra elmi terminlər yeniləri ilə əvəz olunur.

Terminlərin əhəmiyyəti haqqında yuxarıda deyilənlər digər elmlərdən daha artıq dərəcədə dilçilik elminə aiddir. Əvvəla, bir elm olmaq etibarilə dilçilik də özünün tədqiqat obyektini olan dil hadisəsinin mahiyyətini «fonem» terminindən başlamış «mürəkkəb cümlə» termininə qədər çoxsaylı kateqoriyalar vasitəsilə öyrənir. Digər tərəfdən isə, istisnasız olaraq, bütün elmlərin terminlərinin yaranması və inkişafı gedişində əməl edilməsi zəruri olan prinsipləri, qayda və tələbləri işləyib hazırlayan terminologiya müasir dilçilik elminin tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Ona görə də, ümumiyyətlə dilçilik terminlərindən, xüsusilə tədqiqat işinin predmetini təşkil edən fars dilinin qrammatik terminlərindən bəhs etməzdən əvvəl terminologiyanın bir sıra mühüm məsələlərinin şərhinə üzərində dayanmağı lazım bilir.

Termin problemləri bir sıra elmlərin, o cümlədən məntiq, lingvistik və terminologiyanın tədqiqat obyektini təşkil edir. Bu, ter-

minologiyada məntiqi və linqvistik amillərin çox sıx əlaqəsi (83, s.112) ilə izah olunur.

Bununla belə, idrakın təfəkkür pilləsinin formalarından biri olan anlayışlar, onların dildə ifadə vasitəsi kimi çıxış edən sözlər və söz birləşmələri (terminlər) məntiq, linqvistika və sonuncudan şəxələnən terminologiyada fərqli aspektlərdə öyrənilir.

Məlumdur ki, sözlər ilk növbədə nominativ və ya definitiv funksiya daşıyır (56, s.12). Ona görə də hər hansı terminoloji sistem həm məzmun, yəni onda bu və ya digər elm sahəsinin əks olunması cəhətdən, həm də bu sistemin məntiqi quruluşu mövqeyindən, eləcə də linqvistik tərtibi cəhətdən qiymətləndirilə bilər. Belə ki, terminologiya ümumxalq və ədəbi dilin vasitələri ilə formalaşır. Əgər ilk iki aspekt nəzərdən keçirilən terminologiyanın aid olduğu elm sahəsinin mütəxəssislərinin və ya terminologiyanın nizamlanması üzrə iş aparan mərkəzləşdirilmiş təşkilatların səlahiyyətlərinə daxildirsə, linqvistik aspektlə, təbii ki, dilçilər maraqlanmalı və məşğul olmalıdırlar (57, s.5).

Məntiqçilər terminologiyayı təhlil edərkən ciddi təsnifat zəminində terminlərin anlayışlara müvafiqliyinə və s. daha çox fikir verirlər. Dilçilər terminləri təbii surətdə dil materialı kimi öyrənirlər. Terminlərin təhlilinin linqvistik tərəfi bir sıra aktual sual ortaya çıxarır ki, bunlar da birlikdə kifayət qədər tam ümumi leksikoloji, qrammatik, sözdüzəldici səciyyə daşıya bilər (58, s.3).

Terminologiyanın xüsusiyyətlərinə dilçilərlə terminoloqların da yanaşması prinsipcə fərqlidir. Əgər dilçilər terminə bir növ fakt kimi yanaşırlarsa, terminoloqlar ona şüurlu və məqsədyönlü tədqiqat obyektini kimi yanaşırlar. Buna görə də dilçilər terminlərin əlamətlərindən, terminoloqlar isə terminə verilən tələblərdən bəhs edirlər (61, s.40).

Dilçiliyin əsasında yaranmış terminşünaslıq kompleks elm sahəsi kimi məntiq, semiotika, elmsünaslıq, informatika və s.-nin me-

todlarından istifadə edir və həmçinin öz metodlarını formalaşdırır (62, s.88). Terminşünaslıq elm və texnikaya onların müasir vəziyyətində xidmət göstərir. Hər bir terminoloji sistem elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsinə müvafiq olmalıdır. Bu səbəbdən terminologiya sinxron surətdə araşdırılmalıdır (71, s.103).

Terminologiya (lat. terminus - termin; yun. logos - söz, elm) – leksikanın müxtəlif elm, texnika, istehsal, incəsənət sahələrinə aid terminləri əhatə edən bölməsi; daha dar mənada hər hansı bir elm, incəsənət, texnika sahəsini əhatə edən terminlər sistemidir (54, s.303).

Qeyd etdiyimiz kimi elm və texnikanın inkişafı həmin sahələrdə əldə olunan nailiyyətlər nəticəsində formalaşan müvafiq anlayışların adlandırılmasını tələb edir. Bu vəzifəni yerinə yetirən terminologiya qrammatik qanunlara əsaslanaraq, dildə mövcud olan leksik vahidlərdən yaradılır.

Terminologiya hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək, onun inkişafı ilə bağlı olan, onu zənginləşdirən mənbələrdən biridir (32, s.40).

Terminologiya dilin lüğət tərkibinin digər hissələrinə nisbətən daha çox inkişaf edən hissəsidir. Terminologiya bir yerdə donub qalmır, tez dəyişir. Lakin bu dəyişmə dilin qanunları ilə deyil, elm və texnikanın inkişafı ilə bağlıdır (24, s.9).

Bununla belə dilin inkişafı onun ayrılmaz və mütəhərrik hissəsi olan terminologiyanın da əlaqəli surətdə təkmilləşməsini təmin edir. Bu prosesin nəticəsində yeni anlayışların meydana gəlməsi ilə əlaqədar yeni terminlər yaranır və forma cəhətdən daha da dəqiqləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir elm sahəsinin terminologiyası sadəcə olaraq, terminlər siyahısı deyil, müəyyən elmi dünya görüşünü əks etdirən müəyyən anlayışlar sisteminin semioloji ifadəsidir (50, s.9).

Termin müəyyən sahənin xüsusi bir anlayışını ifadə edən söz kimi həmin sahəyə təhkim olunmuş və heç bir sinonimlə əvəz edilməsi məqbul sayılmayan bir vahiddir (7, s.80).

Termin elmi anlayışı son dərəcə dəqiq ifadə etməklə yanaşı, həmçinin xidmətində olduğu elm sahəsində yeniliyin dərk edilməsi və aşkarlanmasına xidmət edən bir vasitə olmalıdır (53, s.28).

Sərhəd, hüdud mənasını verən termin sözünün özü Roma mifologiyasında sərhəd allahının adıdır. İlk olaraq, terminə müxtəlif qəbilələrə məxsus olan ərazilərin arasında sərhəd daşı şəklində olan bir büt kimi sitayiş edilirdi. Xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi dövründə torpaq sahələrinin toxunulmazlığını qoruyan kənd təsərrüfatı allahı sayılan bu bütə sonralar ümumdövlət allahı kimi sitayiş edilirdi. Hər il fevral ayının 23-də termin bayramı qeyd olunurdu (54, s.303).

Dilin lüğət tərkibinin bir hissəsi olmaqla yanaşı, predmet və hadisələrin xassə və əlaqələrinin dəqiq ifadəçisi olan terminlər ümumişlək sözlərdən mənalарının ixtisaslaşdırılmasına və dəqiq semantik həddinə görə fərqlənir. Hər hansı təbiət və ya cəmiyyət hadisəsinin mahiyyətinin dəqiq mənimsənilməsi üçün onu yaxın hadisələrdən fərqləndirən dəqiq ifadə vasitəsinin olması labüddür. Bütün bunların ifadəçiləri isə adi sözlərdən yaranır. Söz terminə çevrildikdə onun mənası xüsusiləşir və məhdudlaşır (74, s.112).

Termin başqa leksik vahidlərdən peşə, ixtisas anlayışlarının işarəsi funksiyasını yerinə yetirməyi ilə fərqlənir (47, s.38).

Bundan əlavə terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər onların təkmənalılığı (monosemiya), dəqiqliyi, sistemləşdirici xassəyə malik olması, üslubi cəhətdən neytrallığıdır. Bir sıra terminlərdə bu cəhətlərin əks olunmaması terminoloji tələblərin gözlənilməməsi ilə bağlı olur ki, bu da terminologiya qarşısında belə nöqsanların aradan qaldırılması, islah olunması vəzifəsini qoyur. Bu sahədə əsas rolu terminin məzmunu dəqiq əhatə etməsi, işlənmə

ənənəsi, xüsusi ədəbiyyatda və praktikada yayılma dərəcəsi oynasa da, lingvistik tələbləri də terminologiya tərtibatının məntiqi tərəfindən az əhəmiyyətli hesab etmək düzgün olmaz.

Terminlərin ən əsas özəlliklərindən biri hər hansı anlayışın yalnız bir ifadəçisinin olmasıdır (85, s.20). Hər bir elmi terminin, adətən bir möhkəm müəyyən edilmiş mənası olur (13, s.129).

Lakin bir sıra hallarda terminologiyanın bu prinsipinə riayət edilməməsi nəticəsində terminlərin çoxmənalılığı yaranır. Hər hansı terminin çoxmənalılığı isə terminologiyada məqbul sayılır.

Terminin bir neçə mənası olduqda həmin mənalılar qarşılıqlı surətdə bir-birinə mane olur, müxtəlif anlayışları fərqləndirməkdə çətinlik yaradır, dolaşıqlığa səbəb olur.

Təkmənalı olmaqla yanaşı, termin müvafiq anlayışın ən ümdə əlamətlərini əks etdirməli, onun əsas mahiyyətini ifadə etməli və dəqiq olmalıdır. Terminin qısalığı və eyni zamanda aydın olması da terminologiyada mövcud olan zəruri tələblərdəndir.

Terminlərin dürüst və aydın olması elmi biliklərin ayrı-ayrı sahələrini daha dəqiq öyrənməyə kömək edir (31, s.190). Təbiət və cəmiyyətdəki bu və ya başqa hadisələri dürüst bilmək onun adını - termini də eyni dərəcədə dürüst bilməyi tələb edir. Elm müvafiq terminlər də yaradır, lakin bunları yaradan elmin özü həmin terminlərin mənası dürüst müəyyənləşdikcə irəliləyir (5, s.18).

Bu və ya digər anlayışın tam dəqiqliklə ifadə edilməsi, adlandırılması termində həmin anlayışın bütün başqa anlayışlardan səhsiz olaraq ayırmağa imkan verən xarakterik cəhətlərin qeydə alınmasını nəzərdə tutur.

Hər bir terminin dəqiqliyini üç amil təmin edir: 1) Anlayışın bilavasitə termində əks olunacaq əlamətlərinin düzgün seçilməsi; 2) Terminin yaradılması üçün lazım olan elementlərin düzgün seçilməsi; 3) Həmin elementlərin ahəngdarlığı (25, s.24).

Terminlərdən istifadə edərkən daha çox əhəmiyyətə malik bir cəhət də özünü büruzə verir ki, bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların qısalığıdır.

Terminin qısalığı onun asan mənimsənilməsi, yadda yaxşı saxlanılması və ümumiyyətlə, elmi dildə sözə qənaət edilməsi üçün əsas şərtidir. Terminlərin bu xüsusiyyətinin təmin edilməsi üçün onların bəzi elementlərinin buraxılması və ya digərləri ilə əvəzlənməsindən, morfoloji və sintaktik quruluşunda dəyişiklikdən və ya abreviaturaların yaradılmasından istifadə etmək olar.

Terminologiyada qəbul olunan əsas tələblərdən biri də terminlərin sistemliyidir. Terminologiyada sistemlik bilavasitə anlayışların sistemliyindən, onların qarşılıqlı əlaqəsindən və nisbətindən asılıdır (4, s.33). Terminə verilən sistemlik tələbi ilə əlaqədar birinci növbədə terminin tərkib hissələri və elementləri ilə əks olunan əlamətlərin ardıcılıqla seçilməsinə diqqət yetirilməlidir (25, s.26). Bu sahədə morfoloji və sintaktik cəhətlərə fikir verilməli, eləcə də eyni cinsli, eyni kateqoriyaya aid anlayışların eyni quruluşa malik olan terminlər vasitəsilə ifadəsinə nəzarət edilməlidir.

Terminlərin yaranmasına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, onlar dilin daxili imkanları hesabına və alınma yolu ilə yaranır. Dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər ümumişlək sözlərə və bəzi hallarda dialekt sözlərinə əlavə məna verilməklə, sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə, söz birləşməsi, sözlərin ixtisarı və qısaldılması yolu ilə və başqa dillərdən sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin birləşdirilməsi nəticəsində yaranır. Yeni termin yaradıcılığında semantik, morfoloji, sintaktik, abreviatura və kalka üsullarından istifadə olunur.

Elm və texnikada yeni yaranan və inkişaf edən anlayışların adlandırılması üçün istifadə edilən üsullardan biri semantik üsuldur.

Semantik üsulun mahiyyəti sözlərə yeni məzmun verilməsidir. Bu yolla terminlər yaradılarkən dildə artıq mövcud olan sözlərdən yeni anlayışların ifadəsi üçün istifadə olunur (2, s.84).

Adi sözün elmi-texniki terminə çevrilməsi ilə bu söz mövcud terminlər sistemində müəyyən məzmun kəsb edir, yəni həmin sözün əvvəlki anlamına yeni məna əlavə olunur (63, s.38).

Bu üsulla termin yaradıcılığında sözün quruluşunda heç bir dəyişiklik edilmir. Sözün semantik inkişafında üç əsas proses müşahidə olunur: a) adi məişət sözlərinin terminləşməsi; b) sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; c) yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi (25, s.123).

Lakin əvvəllər semantik üsul termin yaradıcılığında daha məhsuldar olmuşdusa, son zamanlar elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar morfoloji və sintaktik üsullarla termin yaratmaq ön plana keçmişdir. Bunlardan isə birincisi daha məhsuldar üsuldur. Bu halda termin yaradılması üçün sözün kök və əsasına müxtəlif şəkilçilər artırılır. Bu funksiyanı yerinə yetirən şəkilçilərin sayı çox olsa da, onların yalnız bir qismi müxtəlif sözlərə əlavə olunaraq çoxlu sayda yeni termin yarada bilər, digərləri isə məhdud dairədə işlənən sözlərdən yeni terminlər yaradır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eyni qəbildən olan anlayışları ifadə edən terminlərin eyni konstruksiyaya malik olması, eyni tipli sözyaradıcı vasitələrin köməyi ilə yaranması (22, s.90) məqsəddəyigündür.

Termin yaradıcılığının başqa bir məhsuldar üsulu sintaktik üsuldur. Bu üsulla termin yaratmaq üçün əsasən iki və daha çox sözün birləşməsindən istifadə olunur. Bu cür yaranan terminlər termin-söz birləşməsi adlanır.

Şübhəsiz ki, yanaşı işlənən, mənaca bir-birinə bağlanmayan hər hansı iki termin termin-söz birləşməsi əmələ gətirə bilməz. Ona görə ki, təkcə termin-söz birləşmələrində deyil, ümumiyyətlə söz bir-

ləşmələrində məntiqi bağlılıq və qrammatik vasitə əsas şərtlərdəndir (38, s.72).

Termin yaradıcılığının üsullarından biri də abreviatura, yəni sözlərin qısaldılması üsuludur. Bu üsul termin yaradıcılığında istifadə olunan digər üsullardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Burada əsas fərq odur ki, hər hansı anlayışın ifadəsi üçün bu üsulla yeni terminlər yaradılmır, əvvəlcədən mövcud olan terminlər terminologiyasının qısalığı tələbinə müvafiq surətdə istifadə üçün münasib şəkllə salınır.

Termin yaradıcılığında istifadə olunan daha bir üsul kalka üsuludur. Kalkalar müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir (25, s.135).

Bu üsul bəzən «hərfi tərcümə üsulu» da adlandırılır. Kalka üsulunun tələbinə görə tərcümə edilən sözün tam qarşılığı verilməli, söz hissələrinin, şəkilçilərin tərcümə edilən dildəki eynimənəli müqabili müəyyənləşdirilməlidir (26, s.69).

Alınma terminlər isə dilin qanunauyğunluqlarına tabe olaraq, ya heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi, ya da bəzi fonetik morfoloji və ya sintaktik dəyişikliklərə məruz qalaraq, terminoloji leksikanın tərkibinə daxil olur.

Alınma terminlər dilə müxtəlif yollarla daxil olur. Elmi-texniki, mədəni inkişafıla bağlı dilə daxil olan alınmalar zəruri, müəyyən bir dilin təsiri altında daxil olanlar isə məcburi alınmalar adlanır. Terminlərin alınması həm ədəbi dil, həm də danışq dili vasitəsilə olur. Həmçinin terminlər hər hansı mənbə dildən bilavasitə və ya başqa dilin vasitəsilə alınə bilər.

Terminlərin hansı mənbədən alınmasından asılı olmayaraq, o, müvafiq dilin lüğət tərkibinə daxil olur və həmin dilin fonetik, qrammatik quruluşuna tabe olur (74, s.111).

Alınma terminlərin işlədilməsi prosesində aşağıdakı cəhətlər müşahidə olunur:

1. Alınma termin dilin lüğət tərkibinə möhkəm şəkildə daxil olmaqla onun həm yazılı, həm də şifahi qolunda bu və ya digər məfhumu ifadə edir. Belə terminlər daxil olduqları dilin sözləri ilə eyni hüquqa malikdir.

2. Alınma terminlərdən bəziləri yalnız canlı danışmaq dilində işlənir, ədəbi dilə keçmir.

3. Alınma termin müəyyən dövrdən sonra dildən çıxıb gedir. Bu proses müxtəlif yollarla gedir:

a) dilin öz sözləri əsasında yaranan termin alınma termini sıxışdırıb sıradan çıxarır;

b) alınma terminlər bir-birini sıxışdırır;

c) elmi-texniki terminlər məfhumlarla əlaqədar olduğu üçün, bu və ya digər məfhum köhnəldikdə onu ifadə edən termin də köhnəlib sıradan çıxıb gedir (25, s.153).

Termini qəbul edərkən həmin sözə bu və ya başqa bir dilin nə dərəcədə ehtiyacı olduğunu, həmin terminin müqabilində onu dilin öz daxili vəsaitlərindən yaratmağın mümkün olub olmadığını da nəzərə almaq lazımdır. Lakin bununla belə ehtiyacdən əmələ gələn terminləri və xüsusən internasional terminləri götürüb işlətmək (39, s.112) məqsəduyğundur.

Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil əlaqələrinin hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir (29, s.9). Lakin ehtiyac hiss edilməyən halda terminoloji leksika üçün başqa dildən söz almaq zərərli (6, s.85).

Alınma terminlərin bir qolunu internasional statusa malik terminlər təşkil edir. Internasionalizmlər ən azı üç müxtəlif sistemli dillərdə işlənən, qrafikasına, fonetik tərkibinə və ya bunlardan birinə görə müvafiq gələn, bir neçə və ya bir əsas mənasına görə eyni olan polileksemalardır (23, s.143).

Bu leksik qrupda ictimai, təbiət, dəqiq elmlərin, texnikanın ümumqəbuledilmiş terminləri, mədəniyyət, incəsənət sahələrinə aid anlayışların ifadələri birləşir (52, s.3).

Müəyyən bir xalqın hər hansı bir elm, istehsalat, incəsənət sahəsinin yaranması və təşəkkülündə oynadığı mühüm rol bu xalqın dilində yaranan terminlərin də başqaları tərəfindən alınmasına əsaslı təsir göstərir. Tarix boyu antik fəlsəfənin qədim Ellada torpağında yaranması - yunan, tibb elminin təşəkkül tapması hazırda ölü dil olan latın, İslamın meydana gəlməsi dövründə ticarət, kimya, riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya, eləcə də dilçiliyin inkişafı, xüsusən, bu dinin yayıldığı Yaxın Şərq ölkələrində ərəb, daha sonra Avropada intibah dövründən ta bizim əsrə qədər incəsənət, istehsal, müxtəlif elm sahələrindəki tərəqqi italyan, fransız, alman, ingilis və s. dillərdə yaranan terminlərin internasionallaşmasına öz təsirini göstərmişdir.

Terminologiyada sistemliliyin olmaması və ya termin yaradıcılığında və istifadəsində mövcud prinsip və tələblərə riayət edilməməsi halları bu sahədə nöqsanlara yol verilməsinə gətirib çıxarır. Bu cür halların qarşısının alınmaması isə nəinki terminologiya sahəsində qüsurların meydana çıxmasına səbəb olur, hətta gələcəkdə bu qüsurların daha da genişlənməsinə şərait yaradır.

Terminologiyada yol verilən əsas nöqsanlar sırasında polisemiya və sinonimiya hallarını göstərmək olar. Yəni bir halda eyni bir termindən müxtəlif anlayışların adlandırılmasında istifadə olunur, digər halda isə bir anlayışın eyni və ya müxtəlif ədəbiyyatda bir neçə terminoloji ifadəsinə rast gəlinir. Nəticədə polisemiyaya yol verilmiş ədəbiyyatda həmin anlayışların fərqləndirilməsi, dəqiq və dürüst ifadə edilməsi şərti pozulur, yəni anlayışın dəqiq ifadəsi öz əksini tapmır. Sinonimiyaya yol verildikdə isə bu terminlər çox hallarda müxtəlif anlayışların və yaxud eyni kateqoriyanın müxtəlif tərkib hissələrinin ifadəçisi kimi qəbul olunur. Bu cür hallara səbəb

bir tərəfdən anlayışların terminoloji ifadəsində müxtəlif müəlliflərin öz mövqelərindən - fərdi surətdə yanaşmalarıdırsa, digər tərəfdən, ümumiyyətlə, termin yaradıcılığında terminoloji prinsip və tələblərə əhəmiyyət verilməməsi və riayət edilməməsidir.

Müasir dövrdə cəmiyyətin elmi, texniki və iqtisadi inkişafında terminlərin çox böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Nizama salınmış, sahmanlanmış terminlər bu inkişafı sürətləndirə və ona təkan verə bilərsə, əksinə, nizamsız, səhv işlənən terminlər inkişafın qarşısını ala bilər (44, s.217).

Belə vəziyyət terminologiyayı çoxvariantlıq bəlasından azad etmək, variantlardan daha dəqiqini seçmək vəzifəsini və bu vəzifənin elmi əsaslarını, prinsiplərini müəyyənləşdirmək məqsədini qarşıya qoyur.

Termini yerli-yerində işlətməyi bacarmaq, terminlər vasitəsilə elmi izahat qurmaq elmi mənimsəmənin vacib şərtlərindən biridir (3, s.72). Termin yaradıcılığında bu sahənin əsas tendensiyalarını əks etdirən variantlara üstünlük verilməsi məqsədəuyğun olardı. Variant seçimi qarşısında qalanda hansı terminin məzmunu daha dəqiq əks etdirməsi, işlənmə ənənəsi, yayılma dərəcəsi, eyni kateqoriyaya aid və ya eyni cinsli anlayışların ifadəsində morfoloji və sintaktik quruluşun sabitliyi nəzərə alınmalıdır.

Terminologiyada bəzi anlayışların mənasını dəqiq ifadə edə bilən terminlərin olmaması, digərlərinin isə təsviri xarakterə malik olması da onların terminoloji tələblərə cavab verən yeni terminlərlə əvəzlənməsi məsələsini qarşıya çıxarır.

Alınma terminlərə gəldikdə isə dilin özünə məxsus geniş yayılmış, məzmunu dəqiq əks etdirən və digər terminoloji prinsiplərə əməl edilən terminlərin yeni alınmalarla əvəzlənməsinə yol verməmək, bir çox xalqların qəbul etdikləri internasional terminləri yeri gəldikdə qəbul etmək, dilin özündə müvafiq anlayışları ifadə edən terminlər olmadıqda əcnəbi terminlərdən istifadə etmək, dilə çox-

dan daxil olmuş və geniş istifadə olunaraq möhkəmlənmiş alınmaları saxlamaq məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Yuxarıda göstərilənlər əsasən digər elm sahələrinin terminologiyasına aid olduğu kimi dilçilik terminlərinə, o cümlədən aşağıda bəhs ediləcək fars dili qrammatikası terminlərinə də aiddir.

Fars dilində qrammatik terminlərdən bəhs etməzdən öncə, ümumiyyətlə, bu dilin terminologiyasının zənginləşməsinin əsas amilləri və bu prosesin tarixi üzərində dayanaq.

Fars dilinin lüğət fondu qədimdən başlayaraq, əsrlər boyu dilin öz imkanları hesabına yaranan sözlərlə zənginləşsə də, bu dilin lüğət tərkibinin formalaşmasında qədim hind, yunan, latın, türk, slavyan dillərinin və ələlxusus, İslamdan sonrakı dövrdən ərəb dilinin rolu böyük olmuşdur. Ərəb sözlərinin fars dilindəki alınmalar fondunda üstünlük təşkil etməsi, ümumiyyətlə fars dilində olan terminlərdə, xüsusən haqqında bəhs edəcəyimiz dilçilik terminlərində də özünü göstərir. Qeyd edək ki, 7-ci əsrdə meydana gəlmiş yeni dinin - İslamın müqəddəs kitabı Quranın düzgün oxunması məqsədi ilə yaranmış ərəb dilçiliyi İslamın yayılması ilə bərabər, bu dini qəbul edən Yaxın Şərq ölkələri xalqlarının dilçiliyinin təşəkkül tapmasına da böyük təsir göstərmişdir. Eyni zamanda dilçilik qaydaları və prinsipləri ilə yanaşı, təbii olaraq, ərəb dilçilik terminlərinin də bu dillərdə, o cümlədən fars dilində, mənimsənilməsi geniş vüsət almışdır. Bu terminlər daxil olduğu dillərdə, o cümlədən də fars dilində, dərin kök ataraq, müasir dövrümüzdə kimi mövqelərini əsas etibarilə saxlaya bilmişdir. Belə terminlərdən bir qismi Yaxın Şərq xalqlarının əksəriyyətinin müasir dilçiliyində indi də işlənəkdədir.

Ümumiyyətlə, ərəbdilli alınmaların mühüm hissəsi klassik fars dilində yaranmış ədəbiyyatın təşəkkül dövrünə təsadüf edir. XI əsrin 2-ci yarısından başlayaraq, fars dilinin alınmalarla

«zənginləşməsi» daha da sürətlənir. Bu proses fars sözlərinin sıxışdırılmasına və sinonimliyin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Ərəb dili fars dilinin söz yaradıcılığında da böyük rol oynamışdır. Həm böyük miqdarda ərəb köklərindən, həm də şəkilçilərindən fars dilinin söz yaradıcılığında geniş istifadə olunur.

Əsrlər boyu fars dilinin terminologiyasının müəyyən dərəcədə inkişafı getsə də, ötən əsrin əvvəllərindən terminoloji kasadlıq hiss olunmağa başlanmışdır. Bu hal fars dilinin alınmalardan təmizlənməsi istiqamətində mübarizənin genişlənməsi ilə üst-üstə düşmüşdür. Purizm adlanan bu cərəyanın Rza şahın hakimiyyəti dövründə (1935-1941-ci illər) daha da sürətlənməsi hiss olunur. Rza şah bu məqsədlə Fərhəngestane İrani (İran Akademiyası) təşkil edir və ona fars dilinin ərəb, Avropa və başqa alınmalardan təmizlənməsi, terminoloji hərc-mərcliyin aradan qaldırılması tapşırığını verir. 1940-cı ildə Tehrandə yeni terminlər lüğəti nəşr olunur. 1950-ci ildə Tehran universiteti nəzdində Elmi terminologiya cəmiyyəti yaradılır və onun fəaliyyəti nəticəsində iki cildlik 20.000 elmi termini əhatə edən lüğət tərtib olunur (70, s.146). Sonrakı illərdə də müxtəlif sahələrə aid terminlər lüğətləri işıq üzü görür. Əsrimizin son rübündə də bu sahədə çox işlər görülmüşdür. Xüsusən də son dövrdə görülmə işlərin bir nəticəsi kimi tədqiqatımızın mövzusuna uyğun olan dilçilik terminologiyası sahəsində 1994-cü ildə Tehrandə çap olunmuş və 8 mindən artıq termini əhatə edən «واژه نامه زبانشناسی» lüğətini» qeyd etmək lazımdır.

Lakin bütün bu tədbirlər, sözsüz ki, 50%-dən yuxarı alınma sözlərdən ibarət olan fars dilinin köklü surətdə təmizlənməsinə kömək edə bilməzdi. Bu proses özünün bir sıra müsbət cəhətləri ilə yanaşı, neqativ halların da yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən də terminologiya sahəsində yaranan termin müxtəlifliyini buna misal gətirmək olar.

Məhz həmin dövrdə müəyyən zaman müddətində eyni bir elmi-texniki anlayışın ifadəsində paralel olaraq iki və ya üç terminin işlənməsinə zəmin yarandı (79, s.69). Bu mənfi hal indiyədək öz izlərini saxlamaqdadır.

Fars dilində terminoloji prinsiplərin pozulmasına bir sıra səbəblər olmuşdur.

Azərbaycan və rus müəllifləri tərəfindən işlədilən fars terminlərinə dair verilən izahlarda bu dillərdə terminlərin istifadəsində də nöqsanlar yox deyildir. Bunun isə əsas səbəbini Azərbaycan və rus dilçiliyinin özündə belə halların mövcudluğunda və fars dili qrammatikadakı bəzi spesifik anlayışlara bu dillərdə müvafiq qarşılıqlı terminlərin olmamasında axtarmaq lazımdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fars dilinin qrammatikasında bu cür halların aşkarlanması və onların aradan qaldırılması yollarının aranması tədqiqat işində qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən birini təşkil edir.

Fars dili qrammatikasında termin müxtəlifliyinin yaranmasının əsas səbəblərindən biri kimi, fars filoloqlarının dilə daxil olmuş və möhkəmlənmiş ərəb dilçilik terminlərini sırf fars terminləri ilə əvəz etmək cəhdlərini göstərmək olar. Lakin bu halda terminoloji prinsiplərə çox vaxt riayət edilmədiyinə görə bu cür cəhdlər heç də həmişə özünü doğrulda bilməmişdir. Məsələn, fars dili qrammatikasında işlənən اسم , صفت , فعل , مبتدا kimi ərəb dilindən alınma terminlərdən, göründüyü kimi, Azərbaycan dilçiliyində də istifadə olunmaqdadır. Fars dilçiləri bu və ya digər anlayışları müəyyən dərəcədə əhatə edə bilən, morfoloji və sintaktik yollarla fars dilinin daxili imkanları hesabına düzələn terminlər yaratsalar da, dildə sabitləşdiklərinə görə müvafiq anlayışlar haqqında tam təsəvvür yaradan bir sıra ərəb terminləri öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdir. Elə yuxarıda sadalanan terminlərin əvəzlənməsi məqsədilə yaradılan نام (isim), فروزه

(sifət), كتش və كار (fel), نهاد (mübtəda), گزاره (xəbər) terminlərinin hər biri müxtəlif dərəcədə qrammatik ədəbiyyatda özlərinə yer tapsa da, ərəb sələflərini sıxışdırıb aradan çıxara bilməmişlər. Onların işlənməsi müvafiq anlayışların ifadəsinə dəqiqlik gətirmir, əksinə müəyyən çaşqınlığın yaranmasına səbəb olur. Beləliklə də, eyni anlayışın müxtəlif terminlərlə ifadəsi nəticəsində termin sinonimliyi yaranır. Bu cür hallar da terminologiyada məqbul sayıla bilməz.

Yuxarıda sadalanan ərəb terminləri, qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilçiliyinə də daxil olmuş, lakin dilimizdə onlar öz sabitliklərini saxlamış və ölkəmizdə fars dilinin tədqiqi və tədrisində həmin terminlərin Azərbaycan qarşılıqlarının gətirilməsində sinonimlik olmamışdır.

Yaxın Şərqdə internasional statusa malik göstərilən terminlərdən əlavə, bu bölgədə nisbətən dar əhatə dairəsinə malik olan حال , ماضى , متعدي , لازم kimi ərəb terminlərinin də fars dilinin daxili imkanları hesabına əvəzlənməsi cəhdləri nəticə verməmişdir. Bu cür əvəzləmələr (ناگذار , گذرا , گذشته , کنونی) fars dili qrammatikasında müəyyən dərəcədə istifadə edilsə də, dominantlığı ələ ala bilməmişdir. Çünki, sadalanan ərəb terminləri müvafiq anlayışların məzmununu dəqiq ifadə edir, bütün terminoloji tələblərə cavab verir. Bu terminlər fars dilində uzun müddət işlənərək, özlərinə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Bir sıra hallarda isə fars terminləri ərəb dilindən alınmaları sıxışdırıb, çıxara bilmişdir. Məsələn, ذى روح , غير ذى روح kimi ərəb terminləri müasir fars dili qrammatikasında çox nadir hallarda işlənir. Onların əvəzində جاندار və بيجان kimi fars terminləri üstünlük təşkil edir.

Başqa bir halda ərəb mənşəli اسم جمع və ikinci tərəfi fars mənşəli اسم گروهى terminlərindən «toplu isim» mənasında geniş istifadə olunsa da, ikinci termin məzmunu daha dəqiq əks etdirir.

Birinci termin isə fars dili qrammatikasında digər mənada da işləndiyi üçün omonimliyə gətirib çıxara bilər. Bu səbəblərdən fars mənşəli terminin istifadəsini düzgün hesab etmək olar.

Eyni bir anlayışın ifadəsində həm ərəb dilindən alınma, həm də fars dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış sinonim termin birləşmələrindən istifadə olunmasına baxmayaraq, əlavə olaraq, onların tərkib hissələrinin qarışıq işlənməsi nəticəsində yaranan hibrid terminlərin istifadəsi də termin sinonimliyinin genişlənməsinə səbəb olur. Buna misal olaraq, sual əvəzliyi mənasında ərəb dilindən alınma olan ضمير استفهام termin birləşməsinin birinci hissəsini təşkil edən ضمير (əvəzlilik) və fars sözlərindən yaranmış جانشين پرسشی termin birləşməsinin ikinci hissəsini təşkil edən پرسشی (sual) sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranan ضمير پرسشی terminini göstərmək olar. Bu cür hibrid terminlərin istifadəsini düzgün hesab etmək olmaz.

Hibrid terminlərin Avropa-fars variantlarından danışmazdan öncə onu qeyd edək ki, fars dilçiliyində Qərb dillərindən alınma terminlər çox az hallarda işlənir və yalnız Qərb yönümlü müəlliflərin istifadə etdikləri bu cür terminlər, ümumiyyətlə, fars dili üçün xarakterik hesab edilə bilməz. Məsələn, صرف و نحو , صرف , گرامر , kimi terminlərin əvəzinə ingilis dilindən alınma olan مورفولوژی , فلكسيون və فلکسیون kimi terminlərin işlənməsinə, zənnimizcə, heç bir ehtiyac hiss olunmur. Eyni sözləri onların vasitəsi ilə yaranan hibrid terminlər barəsində də demək olar. Məsələn, «daxili şəkilçi» mənasını ifadə edən ميانوند termininin əvəzinə فلکسيون (şəkilçi) termini ilə درونی (daxili) fars sözünün birləşməsi nəticəsində yaranan فلکسيون درونی terminindən də istifadə olunur.

Azərbaycan dilində də Qərb dillərindən alınmalar vasitəsilə yaranan hibrid terminlərə az təsadüf olunur. Bu sıradan «konkret isim» və «abstrakt isim» kimi terminləri misal çəkmək olar. Birinci termin dilimizdə sinonimsiz işlənir, lakin ikincisinin yerində daha

çox ərəb mənşəli «mücərrəd isim» termin birləşməsindən istifadə olunur. Buna görə də «abstrakt» və «mücərrəd» sözləri eyni məzmunu malik olduğundan, müvafiq dilçilik ədəbiyyatında dominantlıq təşkil edən və öz hibrid sinonimindən fərqli olaraq, bütövlükdə bir dildən alınma olan «mücərrəd isim» terminini məqbul hesab etmək olar.

Rus dilində Qərb dillərindən alınmalar nisbətən geniş istifadə olunur. Bu cür terminlərdən - «императив», «перфект», «претерит», «имперфект», «плюсквамперфект», eləcə də, hibrid terminlərdən - «деривативное имя», «абстрактное имя существительное», «активный залог», «пассивный залог» və s. misal çəkmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu sadalanan terminlərin ifadə etdikləri anlayışları tam surətdə və dəqiq əhatə edən rus mənşəli terminlər mövcuddur («повелительное наклонение», «прошедшее время», «простое прошедшее время», «прошедшее длительное время», «давнопрошедшее время», «имя производное», «имя отвлеченное», «действительный залог», «страдательный залог»). Bu halda alınmalar fars dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif dərəcədə özünə yer tapsa da, onların istifadəsinə lüzum yoxdur.

Bir sıra hallarda termin müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb ərəb dilində olan sinonim terminlərdən istifadə edilməsidir. Bəzən həmin terminlər eyni kökə malik olur. Məsələn, «sifət» anlayışı جمع مصحح , جمع صحيح , «düzgün cəm» - وصف , وصف , «oxşarlıq bildirən sifətlər» - صفت تشبيهی , صفت مشابه , «keyfiyyət bildirən sifətlər» - صفت توصیفی , صفت وصفی kimi eyni köklü terminlərlə ifadə olunur. Bu halda ərəb dilindən alınan terminlərdən hansının məzmunu daha dəqiq əks etdirməsi (daha doğrusu – düzgün konstruksiyada olması) və dildə möhkəmlənmə dərəcəsi əsas götürülməlidir. Apardığımız tədqiqat nəticəsində sadalanan cüt

sinonim terminlərdən birincilərinin bu meyarlara uyğun gəldiyi müəyyənləşdirilmişdir.

Bunlardan başqa ərəb dilindən müxtəlif köklü sinonim alınmalar da müşahidə olunur. Məsələn, düzgün cəmin ifadəsində yuxarıda sadalanan terminlərdən *جمع سالم* , indiki zamanın ifadəsində *زمان حاضر* və *زمان حال* , cümlənin ifadəsində *جملة* , *فضيه* , *سبب* və *علت* - *سبب* və *s-dən* istifadəyə rast gəlinir. Bu halda da məzmunu əhatə etməsi və işlənmə dərəcəsi baxımından aşağıdakı terminlərin seçilib istifadə edilməsini daha düzgün hesab etmək olar: *جمع صحيح* , *زمان حال* , *سبب* , *جملة* .

Ərəb dilindən alınma olan sinonim terminlərin bir qisminə bu hadisəyə səbəb anlayışların izahına müxtəlif tərəfdən yanaşılmasıdır. Məsələn, *اسم علم* – *اسم خاص* , *اسم جنس* - *اسم عام* , *صفت* , *حال* – *زمان حال* *استمراری* - *مضارع ملموس* , *صفت ثابت* - *صفت مطلق* - *عادی* və *s. hallarda* *ماض مقدم* - *ماضی بعید* , *ماضی سادہ* - *ماضی مطلق* , *ناتمام* anlayışlar müxtəlif izahlara əsaslanan terminlərlə ifadə olunur.

Eləcə də fars terminlərinin rus dilində qarşılıqlarının gətirilməsində eyni hala təsadüf olunur: «прошедшее результирующее время» - «прошедшее-настоящее время», «прошедшее длительное время» - «прошедшее многократное время», «давнопрошедшее время» - «преждепрошедшее время» (sadalanan terminlərin hər birinin hansı əsaslara görə yaradılması barədə müvafiq bölmələrdə geniş izah verilir). Göstərilən bu terminlərdən məzmunu daha uyğun olanların müvafiq anlayışların ifadəsində istifadəsi, təbii ki, məqbul sayıla bilər.

Digər halda isə tədqiqata cəlb olunan üç dilin hər birində eyni bir anlayışın izahına müxtəlif tərəfdən yanaşma faktına rast gəlinir. Məsələn, şühudi keçmiş zamanın ifadəsində Azərbaycan dilində bir, fars və rus dillərinin hər birində isə iki terminə rast gəlinir. Bu

dillərdə qəbul olunan, daha geniş istifadə edilən terminlərin hər bir dildə müxtəlif əsaslara söykənməsi, həmin dillərin qrammatikalarında qəbul olunmuş qaydalar və müvafiq terminlərin bu dillərdə möhkəmlənmələri ilə izah olunur. Azərbaycan dilində işlənən «şühudi keçmiş zaman» termini iş, hal və ya hərəkətin icrasında danışanın bilavasitə şahidliyini, fars dilində ماضی مطلق eyni iş hal və ya hərəkətin baş verib, bitdiyinin mütləq olduğunu, rus dilində isə «простое прошедшее время» (qeyd edək ki, fars dilində də müvafiq məzmunlu ماضی ساده termininə rast gəlinir) keçmiş zamanın bu formasının, başqa vasitələrlə də yaranan digər terminlərdən fərqli olaraq, yalnız əsas və şəxs sonluğundan ibarət olduğunu bildirir.

Müəyyən kateqoriyaları ifadə edən terminlərin sinonimlərə malik olması və bu sinonimliyin bir neçə kateqoriyada təkrarlanması onların növlərinin də terminoloji ifadəsində analoji hallara gətirib çıxarılmasına dəlalət edir. Məsələn, fars dilində: وجه - طريقه - صيغه - ; rus dilində: «наклонение» - «форма»; Azərbaycan dilində: «şəkil» - «forma» və s. sinonimlərin olması, onların vasitəsilə düzələn və müvafiq kateqoriyalara aid olan növlərin ifadəsində də termin müxtəlifliyi yaradır. Buna görə də bu cür terminlərin sinonimliyinə, eyni zamanda bir neçə kateqoriyanın ifadəsində istifadəsini aradan qaldırmaq üçün hər bir fərqli kateqoriyaya müvafiq terminlər aid edilməlidir.

Mövcud olan lakonik terminlərin daha geniş tərkibli və əksinə olaraq, bir neçə sözdən ibarət olanların daha lakoniklərlə əvəz edilməsi cəhdləri də termin sinonimliyinin artmasına gətirib çıxarır. Belə hallarda, əgər lakonik terminlər anlayışın məzmununu tam əks etdirməyə imkan vermirsə, geniş formatda olan və mənanı daha dəqiq açıqlayan terminlərdən istifadə etmək olar. Lakin biz tədqiqatın gedişində əksər hallarda lakonik terminlərə daha çox ehtiyac duyulduğunu görürük. Məsələn, fars dilində جمله یک کلمه ای ,

اجزاء درجہ دوم جملہ , اعضای درجہ یک جملہ , kimi terminlərin əvəzinə, müvafiq olaraq, جملة واژه ای , جملة عمده جملہ , و اجزاء فرعی جملہ -dən istifadə etmək daha düzgün olardı.

Terminlərin qeyri-lakonikliyi problemi rus dilində də mövcuddur. Buna misal olaraq, ismin növlərini göstərmək olar: «собственное имя существительное», «собирательное имя существительное» və s. Lakonik terminlər olan «имя собственное» və «имя собирательное» müvafiq anlayışların ifadəsində daha düzgün konstruksiyaya malik olduqları üçün məqsədəuyğun sayıla bilər.

Onu da qeyd edək ki, həm ərəb dilində və nəticədə fars dilində, həm də rus dilində «adlar» qrupuna ayrılan nitq hissələrinin ifadəsində müvafiq olaraq, اسم və «имя» sözlərindən istifadə edilməsi də terminoloji prinsiplərin pozulmasına gətirib çıxarır. Belə olduğu halda ismin quruluş və ya məna növləri ilə müstəqil nitq hissələrini ifadə edən terminlər eyni konstruksiyaya malik olur və onların bir-birindən fərqlənməsini çətinləşdirir. Misal üçün aşağıdakı müqayisələri göstərək.

Fars dilində:

İsmin növləri: اسم خاص , اسم عام , اسم مرکب , اسم مشتق , اسم ساده , s.

Müstəqil nitq hissələri: اسم صفت , اسم عدد , və s.

Rus dilində:

İsmin növləri: «имя простое», «имя сложное», «имя собственное», «имя отвлеченное» və s.

Müstəqil nitq hissələri: «имя прилагательное», «имя числительное».

Fars dilində müstəqil nitq hissələrinin sadalanan formada istifadəsinə çox az rast gəlinərsə də, rus dilində analoji hal geniş surətdə yayılmışdır. Terminoloji prinsiplərin bu cür gözlənilməməsi hallarının qarşısını almaq üçün isə göstərilən nitq

hissələrini müvafiq dillərdə اسم və «имя» sözlərindən istifadə etmədən adlandırmaq daha düzgün hesab edilə bilər: عدد , صفت ; «прилагательное», «числительное».

Bir sıra hallarda müəyyən anlayışların ifadəsində bir neçə sinonim termin olsa da, onların heç biri məzmunu düzgün ifadə etmir. Məsələn, sifətin dərəcələrinin terminoloji ifadəsində bu amil daha qabarıq nəzərə çarpır. Əvvəla onu qeyd edək ki, bu halda semantik üsulla yaranan terminlərdən başqa, müvafiq dərəcələri yaradan تر və ترین şəkilçilərinin də terminoloji ifadəyə daxil olması müşahidə edilir: صفت برتر , صفت برترین . Bu hal da termin sinonimliyinə genişlənməsinə səbəb olur. Bundan əlavə müvafiq hallarda müqayisənin yalnız bir istiqamətdə - üstünlüyə görə aparıldığı və bu üstünlüyün birində nisbi, digərində isə mütləq olduğu hallarda, istifadə edilən terminlərin heç birinin göstərilən xüsusiyyətə tam şəkildə uyğun olmadığına görə, müvafiq anlayışların صفت تفضيلي مطلق və صفت تفضيلي نسبي terminləri ilə ifadəsini daha düzgün hesab edirik. Rus və Azərbaycan müəllifləri sifətin dərəcələnməsinin terminoloji ifadəsini öz dillərinə uyğunlaşdırsalar da, fars dilində qəbul etdiyimiz terminlərə müvafiq aşağıdakı terminləri məqsəduyğun hesab edirik:

Rus dilində: «прилагательное относительно-превосходной степени», «прилагательное абсолютно-превосходной степени»;

Azərbaycan dilində: «nisbi üstünlük dərəcəsi», «mütləq üstünlük dərəcəsi».

Fars dilində bəzi nitq hissələrinin və cümlə üzvlərinin eyni terminlərlə ifadə olunması da məqbul sayıla bilməz. Məsələn, zərfi ifadə edən ظرف və ya قيد-in zərflik mənasında işlənməsi düzgün sayıla bilməz. Lakin fars dilçiliyində müvafiq cümlə üzvünü fərqli surətdə ifadə edən termin mövcud deyil. Nitq hissəsi – sifəti və cümlə üzvü – təyini fars dilində ifadə edən müvafiq terminlər olsa

da (تعيين , صفت), bu anlayışların ifadəsində terminlərin bir-biri ilə qarışdırılması hallarına da rast gəlmək olur.

Yuxarıda son dövrdə fars, Azərbaycan və rus müəlliflərinin fars dili qrammatikasına aid əsərlərində, dərsliklərdə və lüğətlərdə terminoloji prinsiplərin gözlənilməməsinin əsas səbəbləri konkret misallara əsaslanaraq, təhlil edilmişdir. Növbəti fəsillərdə isə fars dilində morfologiya və sintaksis bəhsinə aid olan terminlərin hər biri ayrılıqda araşdırılır, bu sahədə yol verilən nöqsanların aradan qaldırılması yollarını göstərməyə və hər bir anlayışın ifadəsində mövcud terminlərdən hansının istifadəsinin məqsədəuyğun olmasını müəyyənləşdirməyə cəhd göstərilir.

FƏSİL 2.

MORFOLOJİ TERMINLƏR

Fars dilində qrammatikanın bu bölməsinin nominasiyasında əsasən صرف (ər. علم الصرف – söz formaları haqqında təlim) termini işlənir. Lakin bəzi hallarda تجزیه (16, s.91; ər. تجزئة - parçalama, ayırma), ساخت (101, s.80; quruluş) və alınma olan مورفولوژی (67, s.400; yun. morphē - forma, quruluş; logos - söz, təlim) terminlərinə də rast gəlinir. صرف termini məzmunu dəqiq əks etdirdiyinə və anlayışı ifadə edən əsas termin kimi istifadə olunduğuna görə, digər terminlərin istifadəsinə ehtiyac qalmır.

Azərbaycan və rus dillərində bu anlayışın ifadəsində sinonimlik yoxdur və hər iki dildə eyni alınma termin işlənir: «morfologiya»; «морфология».

İsim

Fars dili qrammatikasında «İsim» kateqoriyası اسم و نام, اسم kimi müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Ərəb dilindən alınma اسم (ər. اسم - isim, ad) və fars mənşəli نام terminlərinin hər ikisinin ilkin mənası «ad» deməkdir. Bu terminlərin hər ikisi müvafiq anlayışı eyni dərəcədə düzgün ifadə edir. Lakin fars dilçiliyinin və ümumiyyətlə, Yaxın Şərq xalqlarının dilçiliyinin formalaşmasında əsaslı rol oynamış ərəb terminləri bu dillərdə, o cümlədən fars dilində, geniş yayılaraq, möhkəmlənmişdir. Belə ki, ərəb mənşəli اسم termini də müvafiq mənada fars dilçiləri tərəfindən geniş istifadə edilən əsas termin kimi qəbul edilmişdir. Bir sıra dilçilər bu termini fars mənşəli نام termini ilə əvəz etməyə cəhd göstərsələr də (78, c.2, s.617; 88, c.2 s.233; 105, s.9; 103, s.274), ona «vətəndaşlıq hüququ» qazandıra bilməmişlər.

Fars dilçiliyində əsasən «konkret isim» mənasını ifadə edən ذات (ər. ذات - mahiyyət, şəxsiyyət, subyekt) termininin bir sıra lüğətlərdə «isim» mənasında işlənməsi də (64, s.24; 73, s.439; 78, c.1, s.85, 698) termin sinonimliyi ilə yanaşı, termin omonimliyi yaratdığı üçün məqbul sayıla bilməz.

«İsim» anlayışının fars dilində ifadəsində نام və اسم terminlərinin istifadəsi terminoloji qaydaların pozulmasına gətirib çıxardığı üçün yalnız həmin mənanı tam şəkildə ifadə edən və dildə möhkəmlənmiş اسم terminindən istifadə edilməsi, zənnimizcə, daha düzgün olardı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, fars dilçiliyində اسم terminindən digər nitq hissələrinə aid termin-söz birləşmələrinin tərkibində də istifadə olunur: اسم عدد , اسم صفت .

Bu terminlərin hər biri haqqında müvafiq bölmələrdə bəhs ediləcəkdir. Lakin burada onu qeyd etməyi lazım bilirik ki, bu cür terminlərin işlənməsinə səbəb ərəb dilində اسم termininin həm «isim», həm də qrammatik «ad» mənalarında istifadə olunmasıdır. Bu termini yalnız ismin quruluşca və mənaca növlərinin ifadəsində termin-söz birləşmələrinin tərkibində işlətmək olar. Əks təqdirdə ismin növlərinin ifadəsi ilə birinci tərəfi اسم olan eyni quruluşlu, adları ifadə edən digər nitq hissələrinin termin-söz birləşmələri vasitəsi ilə ifadəsi arasında məna qarışıqlığı yaranır.

Araşdırdığımız mənbələrdə اسم termininin müstəqil surətdə «əvəzlik» mənasında işlənməsi faktına da rast gəlinir ki (64, s.24), bunu, əlbəttə, düzgün hesab etmək olmaz.

Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan və rus dilçilərinin əsərlərində «isim» anlayışının terminoloji ifadəsində müxtəlifliyə rast gəlinir. Azərbaycan dilində istifadə olunan «isim» termini ərəb dilindən alınmadır və fars dilində olduğu kimi, bu termin həm Azərbaycan dilçiliyinin özündə, həm də fars dilinə aid məqamlarda, təbii olaraq, həmin anlayışı tam şəkildə düzgün ifadə edir.

Rus dilində bu terminin qarşılığı olan «имя существительное» (имя - ad; существовать - mövcud olmaq) müvafiq mənanı dəqiq ifadə edir.

İsmın quruluşca növləri. Fars dilinə aid qrammatikalarda isimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaq etibarilə, əsasən üç növə bölünür: اسم سادہ , اسم مشتق , اسم مرکب. Lakin ismin quruluşca dörd növünün göstərilməsi halı da müşahidə olunur və burada sadalananlarla yanaşı dördüncü – اسم جامد növünün də olması iddia edilir (87, s.211).

Fars dilçiliyində «sadə isim» anlayışı اسم سادہ və اسم بسیط terminləri ilə ifadə olunur. Birinci termin ərəb sözlərindən ibarət olsa da (ər. سادۃ - sadə), bu dildə qrammatik mənada işlənməsinə rast gəlinmir. İkinci termin isə ərəb sözlərindən ibarət olmaqla yanaşı (ər. بسیطة - sadə, mürəkkəb olmayan), bütövlükdə termin kimi bu dildən alınmadır. Hər iki termindən fars dilçiliyində istifadə olunur. Lakin fars dilində سادہ sözü daha geniş yayılmışdır və qrammatikada da bu sözdən yaranmış terminlər daha çox işlənir. Qeyd edək ki, اسم سادہ termini müvafiq anlayışı düzgün və dəqiq ifadə etdiyi üçün onu başqası ilə əvəz etmək lüzumsuzdur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, fars dilçilik ədəbiyyatında bəzən ismin quruluşca dördüncü növünün də verilməsi müşahidə olunur. Lakin اسم جامد (kök isim) fars dilçiliyində اسم سادہ ilə eynilik təşkil etdiyinə görə ərəb dilindən alınma olan bu terminin (ər. جامد - sakit, tərpənməz) işlənməsi məqbul deyildir.

Çox güman ki, «sadə» sözü fars dilinin təsiri altında Azərbaycan dilinə də daxil olmuş və bu dilin qrammatikasında da möhkəmlənmişdir. Dilimizdə yazılmış fars dili qrammatikası kitablarında ismin bu növünün izahında yalnız «sadə isim» termindən istifadə olunur.

Rus dilində isə bu sahədə terminoloji prinsiplərin bir qədər pozulması müşahidə edilir. «Sadə isim» mənasını ifadə etmək üçün bu dildə «имя» sözünün «простое» (sadə) və ya «несложное» (mürəkkəb olmayan) sözləri ilə birləşməsi nəticəsində yaranmış termin-söz birləşmələrindən istifadə olunur: «имя простое», «имя несложное» (64, s.24). Qeyd etmək lazımdır ki, birinci terminin tərkibindəki «простое» sözü bilavasitə «sadə» mənasını ifadə edir, «несложное» isə «mürəkkəb» sözünün əksi kimi verilir. Bu isə lazımı məzmunu dolaylı ifadə etməkdir. Halbuki, müvafiq mənanı birbaşa ifadə edən «имя простое» terminindən istifadə etmək daha düzgün olardı.

İsmin düzəltmə növünün fars dilində ifadəsi üçün istifadə edilən ərəb mənşəli اسم مشتق (ər. مشتق - düzəltmə) termininin sinonimi-nə rast gəlinmir və bu da çox güman ki, həmin terminin müvafiq mənanı dəqiq ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində də bu anlayışın ifadəsində sinonimlik müşahidə olunmur. Belə ki, həmin məzmunu bildirmək üçün «düzəltmə» sözünün iştirakı ilə yaranmış «düzəltmə isim» terminindən istifadə olunur.

Lakin rus dilində اسم مشتق-in izahında bir neçə termindən istifadə edilir: «имя производное», «деривативное имя». İkinci terminin birinci komponenti latın dilindən alınmadır (lat. derivatio - ayırma, kənarlaşdırma) və «əvvəl mövcud olandan yaranmış, düzəldilmiş» mənasını verir. Birinci termindəki «производное» sözü də həmin mənanı verir (производный - düzəltmə). Bu söz rus dilində daha geniş yayılmışdır və müvafiq anlayışın ifadəsində bu sözdən yaranmış «имя производное» termininin istifadəsi daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Tədqiq olunan dillərin heç birində «mürəkkəb isim» anlayışının ifadəsində sinonimliyə rast gəlinmir. Bu dillərdə həmin anlayış

اسم مركب (ər. مُرَكَّب mürəkkəb), «mürəkkəb isim», «имя сложное» (сложный - mürəkkəb) terminləri vasitəsilə ifadə edilir.

İsmin mənaca növləri. «Ümumi isim» anlayışının fars dilində ifadəsində iki müxtəlif terminin istifadəsi müşahidə edilir: اسم عام və اسم جنس. Hər iki termin ərəb dilindən alınmadır. Müvafiq mənada اسم عام (ər. عَامٌ - ümumi) termini daha geniş yayılmışdır. اسم جنس (ər. جنس - cins, növ) termini də çox işlənir. Bunların hər birində bu növə aid isimlərin məzmununa müxtəlif tərəflərdən yanaşılır. Bir halda ismin əhatə etdiyi canlıların və ya əşyaların ümumi xüsusiyyətə malik olmasına işarə edilir, digər halda isə həmin canlıların və ya cansız əşyaların eyni cinsdən, növdən olması şərti irəli sürülür. Bir termin kimi mənanı ümumiləşdirən اسم عام-ın işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Eyni zamanda جنس terminindən dilçilikdə başqa bir kateqoriyanın da ifadəsində istifadə olunması faktı onun «ümumi isim» mənasında işlənməsinə mane ola bilər.

Azərbaycan dilində işlədilən «ümumi» sözü də ərəb dilindən alınmadır və علم sözü ilə eyni mənalı və eyni köklüdür. «Ümumi isim» termininin dilimizdə sinonimi yoxdur.

Rus dilində isə bu anlayış «adlandıran» mənasını verən və latın dilində «apptlativum»dan kalka edilən «имя нарицательное» termini ilə ifadə olunur. Sinonimsiz işlənən bu terminlə müvafiq anlayışın ifadəsində həm məzmun, həm də struktur cəhətdən terminoloji prinsiplər gözlənilmişdir.

«Xüsusi isim» anlayışının fars dilində ifadəsində sinonimlik mövcuddur: اسم علم və اسم خاص. Bu terminlər də ərəb mənşəlidir. Bunların tərkibindəki خاص (ər. خَاصٌّ - xüsusi) və علم (ər. عِلْمٌ - işarə, əlamət) sözləri müxtəlif mənə daşdığından həmin terminlər anlayışın eyni dərəcədə ifadə etmir. Xüsusi isimlər başqa həmcinslərindən öz xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyindən, məhz اسم خاص termininin işlənməsini məqbul saymaq olar.

Azərbaycan dilində «xüsusi isim» terminindəki «xüsusi» sözü ərəb dilindən götürülmüşdür (ər. خصوص - xüsusi). Dilimizdə bu terminin sinonimi yoxdur.

Rus dilində bu anlayış «имя собственное» (собственный - xüsusi) və «собственное имя существительное» terminləri vasitəsilə ifadə edilir. Hər iki termin eyni məna ifadə etsə də, ismin digər növlərinə uyğun olaraq, daha lakonik olan birinci termindən istifadə etmək düzgün olardı.

«Konkret isim» anlayışının fars dilində iki müxtəlif terminlə ifadə olunması müşahidə edilir: اسم ذات (ər. ذات - mahiyyət, şəxsiyyət, subyekt) və اسم عين (ər. عين - görmə, maddi). Hər iki termin ərəb dilindən alınmadır. Eyni zamanda, hər iki termin müəyyən dərəcədə müvafiq məzmunu əks etdirir. Bunlardan birincisi fars, ikincisi isə ərəb dilində müvafiq mənada daha geniş istifadə olunur. اسم ذات termininin bəzi fars dilçiləri tərəfindən «isim» mənasında işlədilməsini yuxarıda qeyd etmişdik. Lakin həmin anlayışın məhz elə «isim» termini ilə ifadəsinin daha düzgün olduğunu da bildirmişdik. Konkretlik mənasında isə اسم ذات anlayışı daha dəqiq ifadə etdiyindən, məhz bu terminin istifadəsini düzgün hesab etmək olar.

Azərbaycan və rus dillərində bu anlayışın ifadəsində alınma «konkret» (lat. concretus - sıx, bərk) sözü əsas götürülür: «konkret isim», «конкретное имя существительное». Rus dilində eyni zamanda «вещественное имя существительное» (вещественный - maddi) terminindən də istifadə olunur. Hər iki dildə ümumi mənada «konkret» sözündən geniş şəkildə istifadə olunmuş və bu söz müvafiq mənaların ifadəsində möhkəmlənmişdir. Onun vasitəsilə yarlanmış termini dilçilikdə də qəbul etmək olar. Lakin burada da rus dilində ismin digər növlərinin ifadəsinə müvafiq olaraq, lakonik konstruksiyalı «имя конкретное» terminindən istifadə etmək terminoloji cəhətdən məqbul sayıla bilər.

Mücərrədliyin ifadəsində isə fars dilində terminoloji prinsiplər gözənilmişdir. Müvafiq anlayışı ifadə edən yeganə termin ərəb mənşəli اسم معنى -dir (ər. معنى - mənə, məfhum, mahiyyət).

Azərbaycan dilində bu mənəni ərəb mənşəli «mücərrəd» (ər. مجرد - mücərrəd, abstrakt) və latın mənşəli «abstrakt» (lat. abstractio - abstraktlaşdırma, mücərrədləşdirmə) sözlərindən yaranmış «mücərrəd isim» və «abstrakt isim» terminləri verir. Müxtəlif dillərdən alınma olan hər iki söz eyni mənə daşdığından, dilimizdə fars dili qrammatikasına aid yazılmış əsərlərdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış «mücərrəd isim» termininin digər hibrid terminlə əvəz edilməsini düzgün hesab etmək olmaz.

Rus dilində də göstərilən latın sözü, həmçinin rus mənşəli «отвлеченное» (отвлеченный - yayındırılan, mücərrəd) sözünün vasitəsilə yaranan iki müxtəlif terminə rast gəlinir: «абстрактное имя существительное» və «отвлеченное имя существительное». Hər iki termindən geniş istifadə edilir. Lakin rus dilinin öz termini olduğundan, burada da hibrid terminin istifadəsi uğurlu sayıla bilməz. Eyni zamanda terminin «имя отвлеченное» kimi verilməsinin daha düzgün olması əvvəlki izahlarımıza əsaslanır.

Fars dilində canlı və cansız əşyaları əhatə edən anlayışların ifadəsində həm ərəb – ذی روح (ər. ذی - malik olan; روح - ruh, can, həyat) və غير ذی روح , həm də fars mənşəli – جاندار (جان - ruh, can; دار - malik olan) və بيجان terminlərindən istifadə olunur. Müvafiq ərəb və fars terminləri eyni mənəni daşıyır. Lakin fars dilçiliyində dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər daha geniş istifadə edilərək dildə möhkəmləndiyindən, onların alınmalar ilə əvəz olunmasına, zənnimizcə, ehtiyac yoxdur.

Azərbaycan dilində «can» sözünün mövcudluq, malikiyyət bildirən «-lı» və inkar bildirən «-sız» şəkilçiləri ilə birləşməsindən yaranan «canlı» və «cansız» terminlərindən istifadə olunur.

Rus dilində həmin mənanı ifadə edən «одушевленный» (душа - can, ruh) və «неодушевленный» (не- - inkar şəkilçisidir) terminlərindən istifadə olunur.

Zaman, məkan, alət bildirən isimlərin fars dilində ifadəsində terminoloji prinsiplər gözlənilmişdir. Bu anlayışlar müvafiq olaraq, اسم زمان (ər. زمان - vaxt, dövr), اسم مكان (ər. مكان - yer, məkan) və اسم آلت (ər. آلة - alət) terminləri ilə ifadə olunur.

Bu anlayışların Azərbaycan dilində terminoloji ifadəsinə rast gəlinmir. Terminlərin tərkibindəki sözlər Azərbaycan dilində də geniş yayıldığı üçün onların müvafiq mənalarda aşağıdakı formada istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər: «zaman bildirən isim», «məkan bildirən isim», «alət bildirən isim».

Rus dilində B.V.Miller həmin terminlərin qarşılığında «имя времени» (время - vaxt, zaman), «имя места» (место - yer, məkan) və «имя орудия» (орудие - alət) terminlərini (64, s.24) vermişdir. Sadalanan terminlər həmin anlayışları düzgün ifadə edir.

İsmin kəmiyyət kateqoriyası. İsimlər fars dilində kəmiyyətə görə tək və cəm olur. Eyni zamanda ikilik bildirən sözlərə də rast gəlinir. Lakin bu forma fars dili üçün xarakterik deyildir. Bu cür isimlər fars dilində yaranmır. Həmin sözlər ərəb dilindən hazır formada alınaraq istifadə edilir.

Fars dilində tək və cəm isimlərin ifadəsində müvafiq ərəb terminlərindən istifadə olunur: مفرد (ər. مفرد - ayrı, tək), جمع (ər. جمع - yığışma, birləşmə, cəm). Bu terminlər müvafiq mənaları tam əhatə edir və onların fars dilində sinonimləri yoxdur. İkilik bildirən isimlərin ifadəsində isə bir neçə sinonim terminə rast gəlinir. Bunlardan ərəb terminləri تثنيه (ər. تثنيه - ikilik bildirən say) və عنتى eyni köklüdür. Digəri isə جمع və fars sözü olan دو-دوتائی-dən yaranan دو-دوتائی جمع (ikili cəm) terminidir (64, s.153). Bu terminlərdən تثنيه fars dilçilik

ədəbiyyatında daha geniş istifadə edildiyi və anlayışın məzmununu dəqiq ifadə etdiyi üçün, məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Azərbaycan və rus dillərində bu anlayışların hərəsinin yalnız bir terminlə dəqiq ifadəsi (yalnız Azərbaycan dilində əlavə olaraq «təsniyyə» ərəb termininin bir sıra hallarda istifadəsi istisna təşkil edir) müşahidə edilir:

Azərbaycan dilində: «tək», «cəm» və «ikilik bildirən isim».

Rus dilində: «единственное число» (tək say), «множественное число» (cəm say), «двойственное число» (ikilik bildirən say).

Formaca tək, məzmunca cəm olan isimlər fars dilində اسم جمع (96, s.28) və اسم گروهی (105, s.9; 95, s.96) terminləri ilə ifadə olunur. Birinci termin ərəb dilindən alınmadır (ər. جامع - toplu), ikinci termindeki گروه (qrup, dəstə, kütlə) sözü isə fars mənşəlidir. اسم جمع termininin ismin cəm forması ilə toplu isimlərin mənalarının qarışdırılmasına səbəb ola biləcəyi üçün اسم گروهی termininin istifadəsini məqsədəuyğun saymaq olar.

Azərbaycan və rus dillərində isə eyni mənalı «toplamaq» və «собирать» fellərindən yaranmış «toplu isim» və «собирательное имя существительное» terminlərindən istifadə olunur. Rus dilində həmin terminə «имя собирательное» (59, s.97) formasında da rast gəlik ki, bu da izah etdiyimiz kimi, daha düzgün sayıla bilər.

Fars dilində «düzgün cəm» və «sınıq cəm» ərəb dilindən alınma sözlərdən yaranmış müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Düzgün cəmin fars dilində ifadəsində eyni köklü جمع صحيح (ər. صحيح - sağlam, həqiqi, düzgün,) və جمع مصحح (ər. مصحح - islah edilmiş, düzəldilmiş) terminlərindən, bundan əlavə جمع سالم (ər. سالم - tam, sağlam) terminindən istifadə olunur. Zənnimizcə, birinci termin anlayışı daha dəqiq ifadə edir.

Sınıq cəmin ifadəsində isə əsasən جمع مكسر (ər. مكسر - sınıq) termini işlədilir. Lakin bəzən جمع مجعول (78, c.1, s.442; 64, s.153; fars. – مجعول saxta; ər. مجعول - yerləşmiş, təyin olunmuş) və جمع غير

سالم (42, s.20) terminlərinə də rast gəlinir. Birinci termin məzmunu daha düzgün ifadə etdiyi və fars dilində möhkəmləndiyi üçün onun işlənməsi daha düzgün hesab oluna bilər.

Azərbaycan dilində bu anlayışlar müvafiq olaraq, «düzgün cəm» və «sınıq cəm» terminləri ilə ifadə olunur.

Rus dilində birinci növ «правильное множественное число» (правильный - düzgün) termini ilə ifadə olunur. Lakin sınıq cəm birincinin inkar forması olan «неправильное множественное число» termini ilə yanaşı «ломаное» və ya «разбитое множественное число» (hər ikisi - sınıq) terminləri ilə ifadə olunur. Fars dilində «sınıq cəm» kateqoriyasına aid isimlərin ifadə formasının xüsusiyyətini nəzərə alsaq, məhz bu xüsusiyyəti dəqiq ifadə edən son iki termindən, zənnimizcə «ломаное множественное число»nın istifadəsini məqbul hesab etmək olar.

İsmin cins kateqoriyası. Fars dilinin özündə qrammatik cins kateqoriyası yoxdur. Bu dildə مذكر (ər. مذكر - kişi cinsi), مؤنث (ər. مؤنث - qadın cinsi) və خنثی (ər. خنثی - hermafrodit, orta cins) terminləri ilə ifadə olunan cins formaları ərəb dilindən alınmış sözlərə aiddir. Fars sözləri isə bu kateqoriya üzrə bölünmür.

İsmin hal kateqoriyası. Müasir fars dilində qrammatik hal kateqoriyası yoxdur. Bu kateqoriya yalnız qədim fars dilində olmuşdur. Digər dillərdə həmin kateqoriyanı ifadə edən formalar müasir fars dilində önqoşmaların və sonqoşmaların köməyi ilə ifadə olunur. Fars dilinin Azərbaycan və rus məktəblərində tədrisi prosesində bu dillərdə mövcud olan hal formalarına uyğun şəkildə izahların aparılması ilə yanaşı, müvafiq terminlərin istifadəsini düzgün hesab etmək olar.

Azərbaycan dilində «adlıq hal», «yiyəlik hal», «yönlük hal», «təsirlik hal», «yerlik hal», «çıxışlıq hal» terminlərindən istifadə edilir.

Rus dilində halın ifadəsində istifadə olunan «падеж» termini yunan dilindəki «ptosis»ə əsaslanan qədim slavyan sözündən götürülmüşdür. Hal formalarını ifadə edən terminlər də əsasən bu qaydada yunan terminlərindən kalka edilmişdir:

«Именительный падеж» (nominativ), «родительный падеж» (genetiv), «дательный падеж» (dativus), «винительный падеж» (accusativus), «творительный падеж» (üm. slav. творь - pövl, mövcudat), «предложный падеж» (preposition).

Sifət

Fars dilində bu anlayışın ifadəsində bir neçə termin müşahidə edilir. Lakin bu mənada işlənən əsas termin ərəb dilindən alınma olan **صفة**-dir (ər. **صفة** - keyfiyyət, xassə). Eyni kökdən olan digər ərəb mənşəli **وصف** (ər. **وصف** - təsvir, keyfiyyət) termininə nisbətən az təsadüf olunur. Y.A.Rubinçik bu anlayışın həmçinin **فروزه** (keyfiyyət, xassə) termini ilə ifadə edilməsini də qeyd etmişdir (78, c.1, s.233). Eyni zamanda bəzi rus lüğət tərtibçilərinin (73, s.54; 78, c.1, s.85) **صفة** terminini **اسم صفت** formasında işlətmələrinə də təsadüf olunur. Bu isə, qeyd etdiyimiz kimi, həmin müstəqil nitq hissəsinin ismin növləri ilə qarışdırılmasına səbəb ola bilər. Ərəb və fars dilçiliyində **صفة** termininin həm morfolojiyada bu mənanın, həm də sintaksisdə təyin mənasının ifadəsində işlədilməsinin səbəbi terminoloji prinsiplərə riayət edilməməsidir. Deyilənlərdən aydın olur ki, fars dilində «sifət» anlayışının bu dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış və mənəni tam əks etdirən **صفة** termini ilə ifadəsi (eyni zamanda bu terminin yalnız haqqında bəhs etdiyimiz nitq hissəsinə aid anlayışların ifadəsində istifadəsi) məqbul sayıla bilər.

Azərbaycan dilində işlədilən «sifət» termini də göründüyü kimi eyni mənşəyə və mənaya malikdir. Rus dilində bu anlayışın ifadəsində «adjektiv»in kalkası «имя прилагательное» (приложить - əlavə etmək) termini rus dilçiliyinin özündə geniş işlənsə də, «имя» sözünün yalnız ismə aid terminlərdə istifadəsini düzgün hesab etdiyimiz üçün «прилагательное» termininin təklikdə işlənməsini məqbul bilirik. Fars - rus lüğətlərində صفت-in qarşılığında «имя прилагательное» ilə yanaşı «определение» (təyin) termininin verilməsi isə fars dilçiliyində qəbul olunmuş qaydalara müvafiq olsa da, terminoloji prinsiplərə uyğun olmadığı üçün məqbul sayıla bilməz.

Sifətin quruluşca növləri. Sifətin quruluşca növləri ismin müvafiq növləri ilə uyğun olduğu üçün bu barədə geniş bəhs etməyə ehtiyac qalmır. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, «sadə sifət» mənasında fars və Azərbaycan dillərində صفت اصلی (46, s.19; ər. أصلي - əsli, əsas, kök) - «əsli sifət» terminlərinin işlənməsi də müşahidə olunur (37, s.58; 42, s.31).

Beləliklə, sifətin quruluşca təsnifində fars dilində – صفت ساده (صفت اصلی , صفت بسيط , صفت جامد terminlərinin istifadəsi düzgün deyildir; 89, s.181; 88, c.3, s.76; 87, s.211), صفت مشتق və صفت مرکب ; Azərbaycan dilində - «sadə sifət» («əsli sifət» - düzgün deyildir), «düzəltmə sifət», «mürəkkəb sifət» terminləri ilə ifadəsi məqbul sayıla bilər.

Fars dilinə aid rus dilində yazılmış kitablarda isə sifətin bu təsnifatına rast gəlinmir. Bu terminlərin qarşılığında ismin quruluşca növlərinə müvafiq «простое прилагательное», «производное прилагательное», «сложное прилагательное» terminlərindən istifadə etmək olar.

Sifətin mənaca növləri. Fars dilində sifətin mənaca növlərindən biri **نسبی** (ər. نسبى - nisbi) termini ilə ifadə olunur. Bu terminin fars dilində sinonimi yoxdur.

Azərbaycan dilində bir qayda olaraq işlənən «nisbi sifət» terminindən əlavə - «mənsubiyyət bildirən sifət» (ər. منسوب - nisbi, mən-sub) termini də müşahidə edilir ki, geniş istifadə olunan birincinin işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Rus dilində bu anlayışı «относительные прилагательные» (относительный - nisbi) termini ifadə edir.

Digər növün fars dilində **توصیفی** (ər. توصیف - xarakterizə), **بیانی** (ər. بیان - bəyan) və **وصفی** termini ilə ifadəsini müşahidə edirik ki, bu dildə daha geniş işlənən və məzmunu dəqiq əks etdirən birinci termini məqbul saymaq olar.

Həmin anlayışın Azərbaycan və rus dillərində ifadəsində sinonimliyə rast gəlinmir: «keyfiyyət bildirən sifətlər» (ər. کیفی - keyfiyyət) və «качественные прилагательные» (kaçestvo - keyfiyyət).

Fars dilində sifətin aşağıdakı mənə növlərinə də rast gəlinir:

1. **تشبیهی** (21, s.105; ər. تشبيه - müqayisə, bənzətmə) və ya **مشبه** (102, s.591; 98, s.31; ər. مشبه - oxşayan) - «oxşarlıq bildirən sifət» (məsələn: **انسان دانا**).

2. **لیاقت** - «ləyaqət bildirən sifət» (məsələn: **خاندنی**)

Fars dilində qeyd edilən birinci mənə növünü ifadə edən eyni köklü terminlərdən ilk göstərilən terminin işlədilməsi daha məqsədəuyğundur.

Rus iranşünaslarının əsərlərində bu anlayışların heç birindən bəhs olunmur.

Fars dilində yalnız sifət kimi işlənən sifətlər **مختص** (ər. مختص - müvafiq) adlanır. Azərbaycan və rus dillərində buna müvafiq olaraq, «məxsusi sifətlər» və «специальные прилагательные» terminlərindən istifadə etmək olar.

Sifətin dərəcələri. Fars dilində sifətin adi dərəcəsinin ifadəsində درجه مطلق (78, c.1, s.617; ər. درجه - dərəcə; ər. مطلق - sərbəst, mütləq), və ya صفت مطلق (28, s.152; 1, s.165), صفت عادی (66, s.643; 87, s.190; ər. عادئ - adi), صفت ثابت (78, c.2, s.137; ər. ثابت - möhkəm, tərpnəmz) terminlərindən istifadə olunur. مطلق və عادی sözləri ilə ifadə edilən terminlərə daha çox rast gəlmək olur. Lakin صفت عادی termini məzmunu dəqiq əks etdirdiyindən məqbul sayıla bilər. Onu da qeyd edək ki, sifətin dərəcələrinin fars dilində ifadəsində درجه sözü ilə termin yaradılması bir o qədər də geniş yayılmamışdır və müvafiq terminlərin bu sözün köməyi ilə ifadəsinə bir o qədər də ehtiyac hiss olunmur.

Azərbaycan və rus dillərində bu anlayış terminlərlə dəqiq və sinonimsiz ifadə olunur: «adi dərəcə»; «положительная степень» (положительный - müsbət).

Sifətin digər dərəcələrindən danışarkən, ən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, ترين və ya şəkilçiləri vasitəsilə yaranmasından asılı olaraq, iki qrupa ayrılan sifət formalarının aşağıdakı terminlərlə ifadə olunması müşahidə edilir:

1. درجه ترين ilə yarananlar – صفت تفضيلي (ər. تفضيل - üstünlük), درجه مقاييسه (ər. مقاييسه - müqayisə); «сравнительная степень» (сравнение - müqayisə).

2. درجه ترين ilə yarananlar - صفت عالي (ər. عالي - yüksək, ali), صفت برترين (ər. مبالغة - mübaliğə), صفت مبالغه, تفضيل مطلق, عالي «üstünlük dərəcəsi»; «превосходная степень» (превосходный - üstün).

«Üstünlük» mənasını ifadə edən ərəb mənşəli sözündən yaranan termini صفت تفضيلي (bu halda da درجه sözü vasitəsi ilə yaranan درجه تفضيلي terminindən istifadə olunması düzgün deyil) ilə yalnız şəkilçisi vasitəsilə yaranan forma adlandırılarsa da, ترين şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan formada da üstünlük ifadə olunur. Lakin

bunlardan birincisində üstünlüyün nisbi, digərində isə mütləq olmasını nəzərə almaq lazımdır. İkinci formanın ifadəsində تفضيل مطلق (mütləq üstünlük) termininə rast gəlinir. Burada söhbət sifətdən getdiyindən صفت sözünün artırılması düzgün olardı. Lakin bu sahədə terminlərin ifadə etdiyi anlayışlar arasındakı uyğunsuzluğa bir o qədər də fikir verilməmişdir.

Azərbaycan və rus iranşünasları da öz dillərində olan terminlərdən istifadə etmiş (15, s.142; 39, s.200; 45, s.24; 60, s.28; 82, s.167), lakin fars dilində sifətin dərəcələrinin onlarla heç də tam uyğun olmaması nəzərə alınmamışdır. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, sifətin müvafiq dərəcələrinin fars, Azərbaycan və rus dillərində aşağıdakı terminlərlə ifadə olunmasını düzgün hesab etmək olar:

1. صفت تفضيلي نسبي ; «nisbi üstünlük dərəcəsi»; «прилагательное относительно-превосходной степени».

2. صفت تفضيلي مطلق ; «mütləq üstünlük dərəcəsi»; «прилагательное абсолютно-превосходной степени».

Fars dilində sifətin daha bir dərəcəsi mövcuddur ki, bu da صفت افراطي (əf. افراط - həddən artıq) termini ilə ifadə olunur.

Azərbaycan dilində bu anlayışı ifadə edən termin - «şiddətlənmə dərəcəsi»dir (14, s.34; 21, s.107). Rus dilində isə, ümumiyyətlə, sifətin bu növünün araşdırılmasına rast gəlmirik və bu halda «усилительная степень» (усилительный - qüvvətləndirici) terminindən istifadə etmək olar.

Say

Fars dilində «say» anlayışının ifadəsində də termin müxtəlifliyi mövcuddur. Bu mənada işlənən əsas termin ərəb mənşəli عدد (əf. عد - say) sözüdür. Ərəb dilində bu termin اسم العدد formasında işlənir. Bunun təsiri nəticəsində fars dilində də nadir hallarda bu cür اسم عدد terminindən istifadə edilməsinə rast gəlinir (64, s.24; 51, s.14). Bu isə, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, düzgün hesab edilə bilməz. Bir

sıra müəlliflər (buna əsasən lüğətlərdə təsadüf olunur) عدد termini ilə yanaşı fars dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış və شمارين, شماره (saymaq) felinin kökü شمار -dan düzəldilmiş (105, s.100; 103, s.2073) terminlərindən istifadə edirlər. Lakin bu terminlər dilçilik ədəbiyyatında möhkəmlənə bilməmişdir. Bəzi müəlliflər isə bu kateqoriyanı müstəqil hesab etmirlər və sayları sifətin bir növü kimi verirlər: صفت عددی (87, s.183), صفت شمارش (91, s.105). Sayla sifət müxtəlif funksiyalar daşdığı üçün bu cür münasibəti, sözsüz ki, məqbul hesab etmək olmaz. Say fars dilində möhkəmlənmiş müstəqil nitq hissəsidir və onun mənasını tam əks etdirən ərəb mənşəli عدد termininin işlənməsi düzgündür.

Azərbaycan dilində bu anlayışın ifadəsində heç bir problem yoxdur. Belə ki, dilin daxili imkanları hesabına yaranmış «say» termini müvafiq mənanı tam əks etdirir.

Rus dilində «имя числительное» (число - say, rəqəm) termini işlənsə də, «имя» sözünün istifadəsi düzgün deyildir. Terminin bu cür işlədilməsi məqsədəuyğundur: «числительное».

Sıra saylarını ifadə edən əsas termin ərəb mənşəli عدد ترتیبی -dir (sıra - ترتیبی). Bəzi müəlliflər bu növün özünü də tərkib hissələrə ayırır və yuxarıda göstərilən terminlə أم şəkilçisi ilə bitən, عدد وصفی (təsviri - وصفی) termini ilə isə مین - şəkilçisi ilə düzələn sıra saylarını adlandırırlar (87, s.145). Bəzi hallarda isə ikinci terminin ümumiyyətlə sıra saylarına aid edilməsi müşahidə olunur (78, c.2, s.177). Sayı sifətin tərkib hissəsi kimi verənlər sıra və miqdar saylarını da bu qrupa daxil edirlər: صفت شمارش ترتیبی (sıra sayı), صفت شمارش ساده (miqdar sayı; 91, s.105).

Miqdar saylarının əsasən ərəb mənşəli عدد اصلی (kök, əsas) termini ilə ifadəsi müşahidə edilir. Nadir hallarda عدد ذاتی (78, s.177) və ya عدد ذاتیه (64, s.342) terminlərinə də təsadüf edilir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu növü də sifət bəhsinə aid edən müəlliflər var.

Sayın növlərinə aid gətirilən misallardan aydın olur ki, onların ifadəsində fars dilçiliyində vətəndaşlıq hüququ qazanmış və müvafiq mənalara tam şəkildə əks etdirən عدد ترتیبی və عدد اصلی terminləri düzgün hesab edilə bilər.

Azərbaycan və rus dillərində eyni məna kəsb edən «sıra sayları» və «miqdar sayları» (ər. مقدار - ölçü, say) ilə «порядковые числительные» (порядок - sıra, qayda) və «количественные числительные» (количество - say, miqdar) terminləri müvafiq anlayışları düzgün və dəqiq ifadə edir.

Fars dilində miqdar sayları quruluşca sadə və ya mürəkkəb olur. Bir sözlə (1-dən 10-a kimi və onluq saylar) ifadə olunan saylar fars dilində عدد اولی (ər. اول - başlanğıc, birinci), iki ya daha artıq sözlə ifadə olunan saylar isə عدد مرکب və ya عدد ترکیبی adlanır. Bunlar sayların quruluşca növləridir. Fars dilçiliyində digər nitq hissələrinin, eləcə də sintaksisdə cümlələrin quruluş növlərinin مرکب و ساده terminləri ilə ifadə edildiyini nəzərə alsaq, burada da həmin terminlərdən istifadə etməyin düzgün olduğunu demək olar. Ona görə də fars dilində sayın quruluşca növlərinin عدد ساده (baxmayaraq ki, fars dilçilərinin əsərlərində bu terminə rast gəlinmir) və عدد مرکب terminləri ilə ifadəsi məqbul sayıla bilər.

Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan və rus dilçilərinin əsərlərində sayın quruluşca növlərinə demək olar ki, rast gəlinmir. Yalnız B.V.Miller (64, s.342) عدد اول termininin qarşılığında - «простое число» (riyazi mənada) və M.Y.Radovilski (73, s.232) عدد ترکیبی - «сложные числительные» (qrammatik mənada) kimi vermişlər. Azərbaycan iranşünaslarının əsərlərində isə, ümumiyyətlə, bu təsnifatə rast gəlinmir. Lakin fars dilində mənalara görə və digər nitq hissələrinin quruluşuna aid terminləri nəzərə alaraq, bu anlayışları aşağıdakı terminlərlə ifadə etmək olar:

عدد ساده - «sadə saylar» - «простые числительные».

عدد مرکب - «mürəkkəb saylar» - «сложные числительные».

Kəsr saylarının fars dilində əsasən عدد کسری (ər. کسر - sındırma, kəsr) termini ilə ifadəsi müşahidə edilir. Bəzən eyni köklü عدد مکسر (ər. مکسر - sınımış, parçalanmış) termininə də rast gəlinir. Yaxın mənalı bu terminlərdən birincisinin anlayışı daha dəqiq ifadə etdiyini və ikinci termindəki مکسر sözünün ismin kəmiyyət kateqoriyasında «sınıq cəm» anlayışının ifadəsində istifadəsini nəzərə alsaq, عدد کسری termini məqbul hesab edilə bilər. Bu növü شماره صفت شمارش کسری (91, s.106) terminləri ilə ifadə edən müəlliflər də var. Lakin yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, birinci halda sayın عدد termini ilə ifadəsini qəbul etdiyimizə və ikinci halda sayı sifət bəhsinə aid edənlərlə razılaşmadığımıza görə bu terminləri düzgün hesab etmirik.

Azərbaycan və rus dillərində bu terminin qarşılığının verilməsində dəqiqlik gözlənilir: «kəsr sayları»; «дробные числительные» (дробь - qırma, kəsr).

Fars dilində «onluq kəsr» anlayışının ifadəsində əsasən ərəb mənşəli اعشاری (ər. اعشاری - onluq) sözü ilə yaranan عدد اعشاری və ya کسر اعشاری terminlərindən istifadə olunur. Bundan başqa fars sözü olan ده -dən (on) yaranmış عدد دهدهی termininə də rast gəlinir. Bu terminlərdən کسر اعشاری məqbul sayıla bilər.

Adi kəsrlər isə کسر متعارفی (ər. متعارف - bilinən, qəbul olunmuş) termini ilə ifadə olunur. Kəsr saylarının bu növlərinin fars dilinin Azərbaycan və rus tədqiqatçıları tərəfindən bu dillərdə qarşılıqlarının verilməsinə çox az hallarda rast gəlinir: «onluq kəsr» (40, s.93; 1, s.21) - «десятичная дробь» (73, s.544); «adi kəsr» (bu termin fars dilçiliyinə aid əsərlərdə müşahidə olunmur və anlayışı düzgün ifadə edən termin kimi tərəfimizdən təklif olunur) - «простая дробь» (78, c.2, s.458).

Bölmə saylarının ifadəsində عدد توزیعی (ər. توزیع - bölmə, paylaşma) terminindən istifadə olunur. Bu termin anlayışın məzmununu tam əhatə edir. Bəzi dilçilər isə bu növü də sifət bəhsinə aid edirlər:

اسم عدد (91, s.106). B.V.Millerin isə termini توزيعى (64, s.24) kimi verməsini də məqbul saymaq olmaz.

Azərbaycan dilində bu növü «bölmə» termini ilə ifadə edirlər. Lakin bu anlayışın saya aid olduğunu vurğulamaq və eyni zamanda say kateqoriyasına aid digər terminlərlə uyğun formada vermək üçün termini «bölmə sayları» kimi işlətmək daha düzgün olardı.

Rus dilində isə «разделительные числительные» (разделить - bölmək) terminindən istifadə olunur.

Qeyri-müəyyən saylar fars dilində مجهول (ə.ر. مجهول – naməlum, qeyri-müəyyən) adlanır və bu termin anlayışın məzmunu ilə tam uyğun gəlir. Azərbaycan dilində bu terminin qarşılığının «qeyri-müəyyənlik bildirən saylar» (ə.ر. معين – müəyyən) kimi veril-məsi müşahidə edilir (16, s.130). Zənnimizcə, bu terminə «bildir-ən» sözünə ehtiyac yoxdur. «Qeyri-müəyyən saylar» termini daha dəqiqdir.

Rus dilində isə həmin terminin qrammatik mənada qarşılığı ki-mi istifadə olunan «неопределенно-количественные числи-тельные» (78, s.826; 48, s.42; qeyri-müəyyən miqdar sayları) termini verilir. Bu termin anlayışın məzmununu tam əks etdirir.

Əvəzlik

Fars dilində «əvəzlik» anlayışını ifadə etmək üçün işlənən əsas termin ərəb mənşəli ضمير (ə.ر. ضمير – əql, gizli fikir) sözüdür. Azərbaycan dilində yazılmış fars dili dərsliklərində (20, s.116; 15, s.147) bunun fars terminləri ilə əvəz edilməsi cəhdləri müşahidə edilir: جانشين (ja - yer, نشين - oturmaq felinin kökü).

B.V. Millerin (64, s.24) اسم sözünün, P.N.Xanlarinin isə (88, c.3, s.233) نام (ad) sözünün həm isim, həm də əvəzlik anlayışlarını ifadə edən termin kimi vermələri də müşahidə olunur. İki müxtəlif nitq hissəsini birləşdirən son iki termini, sözsüz ki, qəbul etmək ol-maz. Eləcə də fars mənşəli جانشين termini özünə vətəndaşlıq hüqu-

qu qazana bilməmişdir. ضمير termini dildə möhkəmləndiyi və məzmunu dəqiq əks etdirdiyi üçün məqbul sayıla bilər.

Azərbaycan və rus dillərində bu anlayışın məzmununu dəqiq ifadə edən «əvəzlik» (ər. عوض - əvəzedicisi) və «местоимение» (место - yer; имя - ad) terminlərindən istifadəni düzgün hesab etmək olar.

Əvəzliyin mənaca növləri. Fars dilində şəxs əvəzliyi əsasən ضمير شخص (ər. شخص - şəxs) termini ilə ifadə olunur. Eyni köklü ضمير تشخيص (ər. تشخيص - ifadə, nümayiş) sözündən yaranan (95, s.769) termininə də rast gəlmək olur ki, burada məzmunundan bir qədər uzaqlaşma aydın görünür. Əvəzliyin əksər növlərində olduğu kimi, burada da جانشين sözündən yaranan terminə rast gəlinir: جانشين شخص (8, s.27). İlk göstərilən termin məzmunu daha dəqiq əks etdirir və dildə möhkəmlənmişdir.

Azərbaycan və rus dillərində eyni mənalı «şəxs» və «лицо» (şəxs) sözlərindən yaranan «şəxs əvəzliyi» və «личное местоимение» terminlərindən istifadə olunur.

Fars dilində müstəqil şəxs əvəzliliklərinin ifadəsində də sinonimlik mövcuddur. Əsasən منفصل (ər. منفصل - ayır) sözü ilə düzəlmə eyni mənalı ضمير منفصل, ضمير شخص منفصل (ər. فصله - bölümək ayırmaq) terminlərinə rast gəlinir. Həsən Ənvərinin qrammatikasında (91, s.112) ضمير گسته (ayır - گسته), Humayun Fərruxun qrammatikasında isə (94, s.674) ضمير جدا و تام terminləri verilir. Fars dilində bu mənada digər bir termin də müşahidə edilir: ضمير جدا (91, s.165; 92 s.101; جدا - ayır).

Ərəb mənşəli termin fars dilində daha geniş yayılmışdır. Bu növ şəxs əvəzliyinə aid olduğu üçün ضمير شخص منفصل termini daha məqbul hesab etmək olar.

Azərbaycan dilində düzgün olaraq «müstəqil şəxs əvəzlilikləri» (ər. مستقل - müstəqil) terminindən istifadə olunur. Bəzən bu anlayış

şın «tam şəxs əvəzliyi» (37, s.207; ər. تَامٌ - tam, kamil) və «bitişən şəxs əvəzlilikləri»nin əksinə olaraq, «bitişməyən şəxs əvəzlilikləri» (21, s.131) terminləri ilə ifadə edilməsinə rast gəlinir. Lakin ilk göstərilən termini digərləri ilə əvəz etmək düzgün deyildir.

Rus dilində isə fars termininin tərcüməsində «самостоятельное местоимение» (самостоятельный - müstəqil) və ya «личное местоимение» terminlərini verirlər (64, s.331; 67, s.131). Fars dilində şəxs əvəzliliklərinin iki növü olmasına və müstəqil şəxs əvəzliliklərinin məhz şəxs əvəzliyinin növü olmasına görə bu iki termin birlikdə müvafiq anlayışı dəqiq ifadə edə bilər: «самостоятельное личное местоимение».

Fars dilində şəxs əvəzliyinin digər növü əsasən ضمير متصل (ər. متصل - bitişik) termini ilə ifadə olunur. Bir sıra hallarda ضمير پیوسته (ər. پیوسته - bitişik) termininin istifadəsi də müşahidə olunur. Lakin dildə möhkəmlənmiş birinci termini məqbul hesab etmək olar.

Bu anlayışın Azərbaycan və rus dillərində ifadəsində aşağıdakı terminlərə rast gəlinir: «bitişən şəxs əvəzliyi», «ixtisar əvəzlilik» (ər. اختصار - ixtisar), «enklitik əvəzlilik» (yun. enclitikos - geriyə əymə); «слитное местоимение» (слитный - bitişik), «местоимение энклитика».

Azərbaycan dilində həmçinin «əvəzlilik» sözünün istifadə olunmadığı «şəxs şəkilçiləri» (36, s.78) termini də müşahidə olunur.

Fars dilində şəxs əvəzliyinin müstəqil növünü ifadə edən terminlərin formasına uyğun olaraq, Azərbaycan və rus dillərində terminlərin aşağıdakı kimi işlənməsi düzgün olar: «bitişən şəxs əvəzliyi»; «слитное личное местоимение».

Fars dilində qayıdış əvəzliyinin ifadəsində ضمير جانشین və ya جانشین (103, s.2191; 87, s.110; ər. تأكيد - təkid), مشترک (91, s.114; 93, s.304; ər. مشترك - müştərək), نفس (66, s.102; ər. نفس -

ruh, insan, qr. şəxs), انعكاس (105, s.107; ər. انعكاس - əks olunma) sözlərinin biri ilə birləşməsinə rast gəlinir. Zənnimizcə, dildə daha geniş istifadə olunan və məzmunu daha yaxın olan ضمير تأكیدی termini məqbul sayıla bilər.

Azərbaycan dilində bu anlayışı «qayıdış əvəzliyi» termini ifadə edir.

Rus dilində işlənən «возвратное местоимение» (возвратный - qayıdan) termini məzmunu dəqiq əks etdirir.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər fars dilində əsasən مبهمات və ضمير (ər. مبهم - qeyri-müəyyən) terminləri ilə ifadə olunur. Bundan əlavə ضمير نامشخص (105, s.107), كنايه (ər. كنايه - işarə, metafora, simvol) و ضمير غير معين (21, s.181; ər. مغني - müəyyən) terminlərinə də rast gəlinir. Fars dilində möhkəmlənmiş və məzmunu dəqiq ifadə edən ضمير مبهم terminini, zənnimizcə, əvəz etməyə ehtiyac yoxdur.

Azərbaycan və rus dillərində də eyni mənanı ifadə edən «qeyri-müəyyən əvəzlilik» və «неопределенное местоимение» (определить - müəyyən etmək) terminlərindən istifadə olunur.

İnkar əvəzliyi fars dilində ərəb mənşəli ضمير نفى (ər. نفى - inkar), Azərbaycan dilində digər ərəb mənşəli «inkar» (ər. انكار - inkar) sözündən yaranmış «inkar əvəzliyi» və ya «inkar bildirən əvəzlilik», rus dilində isə «отрицательное местоимение» (отрицать - inkar etmək) terminləri ilə ifadə olunur. Həmin terminlər məzmunu dəqiq ifadə edir. Azərbaycan dilində isə «bildirən» sözü vasitəsilə yaranan terminə ehtiyac yoxdur.

İşarə əvəzliyi fars dilində əsasən ضمير اشاره (ər. اشاره - işarə), bir sıra hallarda جانشين اشاره terminləri ilə ifadə olunur. Lakin bu növün digər nitq hissələrinə aid edilərək اسم اشاره və ya حرف اشاره terminləri ilə ifadə olunması da müşahidə olunur. Bəzi müəlliflər bu növə aid olan این və آن sözlərini cümlədə sintaktik mövqeyinə görə fərqli nitq hissələrinə aid: mübtəda funksiyası daşıyan ضميره اشاره ,

təyini isə صفت اشاره (91, s.104) adlandırırlar. Onu da qeyd edək ki, bütün nitq hissələri, o cümlədən digər əvəzliliklər də cümlədə müxtəlif üzvlərin yerində işləyə bilər. Bu sintaktik cəhətlərə görə onları müxtəlif nitq hissələrinə ayırmaq tamamilə əsassızdır.

Azərbaycan və rus dillərində isə müvafiq olaraq, «işarə əvəzliyi» və «указательное местоимение» (указать - işarə etmək) terminlərindən istifadə olunur.

Sual əvəzliyinin fars dilində ifadəsi üçün ضمير və یا جانشين sözlərinin استفهام (ər. استفهام - sual), پرسش (sual) və سؤال (ər. سؤال - sual, xahiş) sözlərindən biri ilə birləşməsi nəticəsində yaranan müxtəlif terminlərdən istifadə olunur. Əvəzlilikdə ضمير-ə üstünlük verdiyimizə görə birinci tərəfi məhz bu, ikinci tərəfi isə dildə geniş istifadə olunan استفهام və پرسشی sözlərindən, ilk elementi də ərəb mənşəli olduğundan, məhz استفهام sözünün təşkil etdiyi terminə üstünlük vermək düzgün olardı: ضمير استفهام .

Əvəzliyin bu növünün də düzgün olmadan digər nitq hissələrinə aid edilməsinə təsadüf olunur: ادوات استفهام (64, s.12; 73, s.50; 20, s.117), صفت پرسشی (91, s.106).

Həsən Ənvəri öz qrammatikasında yuxarıda misal göstərdiyimiz işarə əvəzliyində olduğu kimi, sual əvəzliyini də təklikdə və ya isimlə birlikdə işlənməsindən asılı olaraq, ضمير پرسشی (91, s.114) və ya صفت پرسشی (91, s.106) növlərinə ayırır. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, düzgün hesab edilə bilməz.

Azərbaycan və rus dillərində isə eyni mənalı «sual əvəzliyi» və «вопросительное местоимение» (вопрос - sual) terminlərindən istifadə olunur.

Fars dilində təyini əvəzlilik əsasən ضمير تعييني , bəzən isə جانشين تعييني terminləri ilə ifadə olunur.

Azərbaycan və rus dillərində: - «təyini əvəzlilik» - «определятельное местоимение» (определить - müəyyən etmək, təyin etmək).

Şəxs kateqoriyası. Şəxslər fars dilində tək və cəm olmaq etibarilə 1-ci, 2-ci və 3-cü şəxslərə ayrılır ki, bunların hər birinin ifadəsində üç müxtəlif terminə rast gəlinir:

1.Sıra sayı ilə ifadə olunan terminlər – اول شخص , دوم شخص , سوم . Müvafiq olaraq, 1-ci, 2-ci və 3-cü şəxsi ifadə edən bu terminlərdən birincidəki say ərəb mənşəlidir. Digərlərində isə fars mənşəli sıra saylarından istifadə olunmuşdur. Bəzən شخص əvəzinə fars sözü olan کس-in (adam, şəxs) işlənməsi müşahidə edilir: اول کس , دوم کس , سوم کس (103, s.2217).

2.Ərəb mənşəli terminlər – متکلم (ər. متکلم - danışan, 1-ci şəxs), مخاطب (ər. مخاطب - müraciət olunan, 2-ci şəxs), غایب (ər. غایب - iştirak etməyən, 3-cü şəxs). Bu terminlərin həm ayrılıqda, həm də ضمير termini ilə yanaşı işlənməsinə rast gəlinir.

3.Fars mənşəli terminlər – گوینده (danışan), شنونده (əşidən), دیگر (başqa kəs, adam, şəxs).

Bu şəxslərin təkinin və ya cəminin ifadəsində sayla ifadə olunan terminlərin مفرد və جمع -lə işlənməsi müşahidə edilir: اول شخص مفرد və دوم شخص جمع , مفرد.

Azərbaycan və rus dillərində əsasən sıra sayları ilə ifadə olunan terminlərdən istifadə olunur: 1-ci şəxs, 2-ci şəxs, 3-cü şəxs; 1-ое лицо, 2-ое лицо, 3-е лицо.

Azərbaycan və rus dillərində olduğu kimi, fars dilində də sayla ifadə olunan terminlərin istifadəsi düzgün hesab edilə bilər.

Fel

«Fel» kateqoriyasını ifadə etmək üçün fars dilində əsasən فعل terminindən istifadə olunsa da, çox nadir hallarda کار və ya کنش terminlərinə də rast gəlinir.

فعل termini ərəb mənşəlidir (ər. فعل - fel, hərəkət) və müvafiq anlayışı tam şəkildə düzgün ifadə edir. Lakin, dediyimiz kimi,

bəzən dilçilərin onu fars mənşəli sözlərlə əvəz edərək, yeni terminlər yaratmaq cəhdləri müşahidə olunur. Məsələn, hələ 19-cu əsrdə azərbaycanlı alim Əbdülkərim İrəvani Təbrizinin «قواعد صرف و نحو زبان فارسی» (37, s.130) əsərində müəllif «fel» anlayışını bildirmək üçün fars dilində «iş» mənasını ifadə edən کار sözünü işlətmişdir. Bəzi hallarda isə fars dilində «hərəkət» mənasını ifadə edən کنش sözünün həmin anlayışı bildirən termin kimi istifadəsi də müşahidə olunur (78, c.2, s.361; 64, s.409). Lakin ərəb mənşəli termin dildə möhkəmləndiyi üçün dəyişdirilməsinə ehtiyac olmamış, buna görə də digər terminlər özlərinə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu terminlər müasir dilçilər tərəfindən istifadə edilmir.

Azərbaycan dilində də ərəb dilindən alınma olan «fel» terminindən istifadə olunur.

Rus dilində bu dilin qədim dövründə «danışmaq», «nitq», «söz» mənasını bildirmiş «глагол» sözü termin kimi işlədilir.

Felin quruluşca növləri. Fars dilində felin quruluşca təsnifatında müəlliflər müxtəlif mövqelərdən çıxış edirlər. Onların bir çoxu feli də digər nitq hissələri kimi sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlərə bölürlər. Lakin düzəltmə felləri bir quruluş növü kimi qəbul etməyən müəlliflər də var. Məsələn, H.Əlizadə və N.Hatəmi düzəltmə quruluşlu felləri mürəkkəb növün tərkibinə daxil edirlər (12, s.146). V.S.Rastorquyeva feli sadə və mürəkkəb növlərə bölür, digər müəlliflərin düzəltmə növünə ayırdığı fellərdən isə ümumiyyətlə bəhs etmir (64, s.637). Y.A.Rubinçik isə feli quruluşca dörd növə bölmüşdür (78, c.2, s.827). «Отыменные глаголы» (adlardan yaranmış fellər) termini adı altında müəllif ad qrupuna aid nitq hissələrindən yaranmış felləri misal gətirir və bunları felin quruluşca ayrı bir qrupu kimi təqdim edir.

«Sadə fel» anlayışının adlandırılmasına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, burada həm fars, həm rus, həm də Azərbaycan dilində, demək olar ki, terminoloji müxtəliflik müşahidə edilmir. Belə ki, həmin anlayışı ifadə etmək üçün hər üç dildə eyni məna daşıyan termin (افعال ساده , «простые глаголы», «sadə fellər») işlədilir. Bu halda yalnız İ.K.Ovçinnikova və A.K.Məmmədzaadənin «Учебник персидского языка» (II курс) dərsliyi (68, s.88) istisna təşkil edir. Bu dərslikdə müəlliflər ümumi qəbul olunmuş terminlə yanaşı, «непроизводные глаголы» (düzəltmə olmayan) terminindən də istifadə etmişlər ki, bunu uğurlu hesab etmək olmaz. Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, bu terminin məzmunu eyni zamanda mürəkkəb felləri də əhatə edə bilər. Bundan başqa, sadə fellərin özünü dəqiq ifadə edən termin olduğu halda onu digər növə qarşılıq kimi gətirilən terminlə ifadə etməyə ehtiyac yoxdur.

Düzəltmə fellərin terminoloji ifadəsində əsasən digər nitq hissələrinin təsnifində olduğu kimi, tədqiq edilən dillərdə, müvafiq olaraq, مشتق , «производный» və «düzəltmə» terminlərindən istifadə edilmişdir. Lakin bir sıra müəlliflər felin bu növünün sözdüzəldici ön şəkilçilərin fel əsasına əlavə edilərək yaranmasını nəzərə alaraq, həmin məzmunu müvafiq terminlərdən istifadə etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda həmin sözdüzəldici şəkilçilərin müxtəlif terminlərlə ifadə olunması nəticədə felin bu quruluş növünün də terminoloji ifadəsində sinonimliyin genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Fars dilində, ümumiyyətlə, ön şəkilçiləri, eləcə də şəkilçilərin digər növlərini ifadə edən terminlər hədsiz dərəcədə çoxdur. Fars dilində «ön şəkilçi», «daxili şəkilçi» və «son şəkilçi» mənalarını ifadə edən terminlər yaratmaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunmuşdur:

A) وند (şəkilçi) sözünün پیش (ön), میان (orta) və پس (son) sözləri ilə bilavasitə birləşməsi nəticəsində, müvafiq olaraq, میانوند, پیشوند, پسوند ;

B) وند sözünün پیش və پس sözlərinə «a» sait səsi vasitəsilə birləşməsi nəticəsində – پیشاوند və پساوند ;

C) آید sözünün پیش və پس sözlərinin «gələn» mənasını ifadə edən آید sözünə birləşməsi nəticəsində – پیشايد و پسايد ;

D) سر (baş) və پی (arxa) sözlərinin افزودن (əlavə etmək) felinin əsası ilə birləşməsi nəticəsində - پی افزود و سرافزود ;

E) آخر (son) sözünə بستن (bağlamaq) felinin kökü بند leksemi-nin birləşməsi nəticəsində – آخربند ;

F) درون (daxil) və وند sözlərinin birləşməsi nəticəsində - درونوند ;

J) Şəkilçi mənasının ifadəsi üçün ingilis dilindən alınma olan فلكسيون termini ilə درون sözünün və ya کلمات (sözdaxili) birləşməsinin ilhaqı nəticəsində فلكسيون درونی و فلكسيون کلمات termini yaranıb.

Fel yaradıcılığında isə bu terminlərdən yalnız ikisinə təsadüf olunur: پیشاوند فعلی و پیشوند فعلی. Hər iki termin «fel ön şəkilçisi» mənasını ifadə edir. Nəticədə düzəltmə felin bir sıra hallarda (87, s.176; 88, s.285) فعلهای پیشوندی (ön şəkilçili fellər) termini ilə adlandırılması müşahidə edilir.

Fars dilində ön şəkilçili fellərin فعل مقید (ər. مقید - bitişik, bağlı) termini ilə ifadə olunmasına da rast gəlinir (78, s.239; 64, s.371).

Rus dilində də fel düzəldən ön şəkilçilərin terminoloji ifadəsində termin sinonimliyi mövcud olduğundan, onların vasitəsi ilə yaranan fellərin də terminlərlə ifadəsində bu cür hallar müşahidə olunur. Rus termini olan «приставка» (ön şəkilçi), eyni mənalı ingilis dilindən alınma latın köklü «префикс» (lat. prae - irəlidə, fixus - bərkidilmiş) və yenə də bu növ alınmış, lakin fellərə aid olan və «fel önlüyü» mənasını ifadə edən «преверб» (lat. verb - söz) sözlərinin «глагол» sözü ilə birləşməsi nəticəsində yaranan «приста-

вочные глаголы» (67, s.144), «префиксальные глаголы» (84, s.4; 78, c.2, s.239), «глаголы с приставками», «глаголы с префиксами» (64, s.371) və «глаголы с превербами» (65, s.172) kimi terminlərin hamısı eyni mənanı ifadə edir.

Azərbaycan dilində isə yalnız klassik fars dilinə aid qrammatik ədəbiyyatda «önqoşmalı fellər» və «ön şəkilçili fellər» (17, s.214), eləcə də müstəqil işlənməsinə təsadüf olunan, rus dili vasitəsilə alınma olan «prefiks» sözünün tərkibinə daxil olduğu «prefiksli fellər» (10, s.58) terminlərinə rast gəlinir. Lakin bunlar müstəqil növ kimi deyil, düzəltmə fellərin növləri mənasında işlənir. Müasir fars dilinin qrammatikasına aid əsərlərdə isə, yuxarıda deyildiyi kimi ya «düzəltmə fellər» termini felin bu növünü ifadə edir, ya da bu cür fellər mürəkkəb fellərin tərkib hissəsi kimi göstərilir.

Onu da qeyd edək ki, fel düzəldən şəkilçilərdən بر və در forma-cə önqoşmalarla eyniyyət təşkil edir. Lakin «sözlər ismin hal kateqoriyasının ifadəçisi olanda önqoşma sayılır, söz düzəldilməsi prosesində iştirak edərsə, onları önqoşma hesab etmək düzgün deyildir. Bunlar forma cəhətdən önqoşma olmasına baxmayaraq, vəzifələrinə görə şəkilçilərdir» (15, s.96).

Mürəkkəb fellərə gəldikdə, fars və Azərbaycan dillərində bu halda terminoloji prinsiplər demək olar ki, gözlənilir. Fellərin bu quruluş növü müvafiq olaraq, افعال مرکب və «mürəkkəb fellər» terminləri ilə ifadə olunur. Lakin Həsən Ənvərinin qrammatikasında felin quruluşca üç növü (فعلهای ساده , فعلهای پیشوندی və فعلهای مرکب) ilə yanaşı mürəkkəb və ön şəkilçili fellərin müştərək növü kimi فعلهای پیشوندی مرکب termininə də rast gəlinir (91, s.131). Bu hal isə məqbul sayıla bilməz.

Rus dilində isə mürəkkəb fellərin «сложные глаголы» (mürəkkəb fellər), «составные глаголы» (tərkibi fellər) və «описательные глаголы» (təsviri fellər) terminləri ilə ifadəsi müşahidə edilir.

Digər nitq hissələrinin quruluş növlərinin ifadəsində istifadə edilən ساده , مشتق , مرکب (fars dilində), «простое», «производное», «сложное» (rus dilində), «sadə», «düzəltmə», «mürəkkəb» (Azərbaycan dilində) sözləri vasitəsi ilə yaranan və fellərin quruluş növlərini ifadə edən terminlərdən istifadə etmək, zənnimizcə, daha düzgün olardı. Əvvəla, bu terminlər müvafiq mənaları tam şəkildə düzgün ifadə edir və bütün hallarda terminoloji prinsiplər gözlənilir, yaxın mənalı terminlərdən istifadəyə isə ehtiyac olmur. İkincisi, düzəltmə felləri mürəkkəb fellərin tərkibinə daxil etmək düzgün deyil, çünki onlar iki sözün birləşməsi nəticəsində deyil, ön şəkilçi ilə bir felin birləşməsi nəticəsində yaranır. Üçüncüsü, felləri bəzi müəlliflər dördüncü quruluş növünə («Отыменные глаголы» (78, s.827) və ya فعلهای پیشوندی مرکب ; 91, s.31) ayırsalar da, onları hansı nitq hissələrindən yaranmasına görə deyil, hansı tərkib hissələrdən ibarət olmasına görə quruluş növlərinə ayırmaq məqsədəuyğun olardı. Bu halda müştərək növün də yaranmasına ehtiyac qalmır. Həmçinin, düzəltmə fellər ön şəkilçiləri vasitəsi ilə yaransa da, həmin növün bu xüsusiyyətlərə görə terminoloji ifadəsinə ehtiyac yoxdur.

Felin şəkilləri. Fars dili qrammatikasında felin əsas üç şəkli var: «xəbər şəkli», «əmr şəkli» və «iltizam şəkli». Digər şəkillər isə təsviri surətdə yaranır. Felin şəkillərindən bəhs etməyə başlamazdan əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kateqoriyanı ifadə edən terminlərin özündə bir qədər dəqiqlik mövcuddur. Fars dilində şəkil əsasən وجه (ər. وجه - növ, kateqoriya), felin şəkilləri isə وجوه و فعل terminləri ilə ifadə olunur. Lakin bu terminin ayrılıqda bəzi hallarda həm «növ», həm də «forma» mənalарında da işlənən طريقة (78, c.2, s.156; ər. طريقة - üsul, vasitə, şəkil), müxtəlif şəkillərin ifadəsində isə bu termin və əsasən «növ» kateqoriyasının ifadəsində istifadə olunan صيغة (ər. صيغة - növ, forma) termini ilə əvəz

olunması müşahidə edilir (104, s.58, 78, c.1, s.642). Göründüyü kimi, hər üç termin yaxın mənalı olsa da, «şəkil» mənasını müəyyən dərəcədə ifadə etsə də, bunlardan yalnız وجه termini digər mənalar da deyil, əsasən «şəkil» kateqoriyasının ifadəsində işlədilmiş və bu anlayışın ifadəçisi kimi dildə möhkəmlənmişdir. Buna görə də onu digər terminlərlə əvəz etmək məqsədəuyğun deyildir.

Azərbaycan dilində bu anlayışın ifadəsində həm ərəb mənşəli «şəkil» (ər. شکل - şəkil, növ), həm də dilimizə rus dili vasitəsi ilə gələn «forma» (ing. form - forma, xarici görünüş) sözlərindən geniş istifadə olunur: «felin şəkilləri», «felin xüsusi formaları». Bəzi müəlliflər isə fel şəkillərinin ifadəsində, fərqi nə varmadan, hər iki sözdən istifadə edirlər (15, s.210, s.373; 17, s.257). Qeyd etmək lazımdır ki, bu terminlər yaxın mənalı olsa da, «forma» sözündən felin digər kateqoriyalarına aid anlayışların ifadəsində istifadə olunduğu üçün ərəb alınması olan «şəkil» sözündən yaranan termindən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı: «felin şəkilləri».

Rus dilində əsasən bu mənada «наклонение» (наклонение – əymə, meyl) termini işlənsə də, nadir hallarda «форма глагола» terminindən də istifadə olunur (66, s.997). Sonuncu termin Azərbaycan dilində olduğu kimi, məqbul sayıla bilməz.

Felin xəbər şəkli fars dilində əsasən وجه اخباری (ər. خبر - xəbər, məlumat, qr. xəbər), nadir hallarda طريقة سادة , Azərbaycan dilində «xəbər şəkli», «xəbər forması», rus dilində isə «изъявительное наклонение» (изъявить - bildirmək) terminləri ilə ifadə olunur. Müvafiq dillərdə وجه və «şəkil» terminlərinin sinonimlərinin işlənməsinin düzgün olmadığı yuxarıda qeyd edilmişdir. Bundan əlavə fars dilində خبر əvəzinə سادة sözündən istifadə edilməsi müvafiq fellərin nə quruluşuna, nə də məzmununa görə düzgün deyildir. Bütün bunlardan çıxış edərək, وجه اخباری , «xəbər şəkli» və «изъявительное наклонение» terminlərinin istifadəsini məqbul hesab etmək olar.

Felin əmr şəkli fars dilində əsasən وجه امری (19, s.11; 105, s.14; 91, s.51; ər. امر - əmr, qr. əmr şəkli) termini ilə ifadə olunur. Bəzən صيغة و جه əvəzinə طريقة və صيغه ya sözlərinin vasitəsi ilə yaranan terminlərə də təsadüf olunur - طريقة امر (78, c.2, s.156), صيغة امر (104, s.58). Bu sözlərin felin şəkillərinə aid terminlərdə işlənməsinin qeyri-məqbulluğu yuxarıda qeyd edilmişdir.

Bundan əlavə Y.A.Rubinçik امرحاضر-i (ər. حاضر - hazır, indiki) bütövlükdə bu şəkli ifadə edən termin kimi vermişdir (امر حاضر - qr. повелительное наклонение, императив; 78, c.2, s.124). Lakin fars dilində əmr bildirən fellərin əsasını təşkil edən 2-ci şəxsə aid fellərin belə, 3-cü şəxsə ifadə olunan fellərin isə امر غايب adlandırılması hallarına rast gəlinir (104, s.58).

Azərbaycan dilində bu məzmunun ifadəsində «əmr şəkli» termininin işlənməsi düzgün hesab edilir («əmr forması» termini düzgün deyildir).

Rus dilində «повелительное наклонение» termini məzmunu dəqiq ifadə edir (повелеть - əmr etmək). Lakin bu şəkli ifadə etmək üçün alınma termin «императив» (72, s.61; 64, s.39; lat. imrerativus - əmri;) və ya «forma» sözü vasitəsi ilə yaranan «повелительная форма» terminindən istifadə olunur. Dilin özündə məzmunu dəqiq ifadə edə bilən termin olduğu halda alınmaya heç bir ehtiyac yoxdur. «Форма» sözü vasitəsi ilə yaranan terminlərin bu sahədə işlənməsinin düzgün olmaması barədə isə yuxarıda bəhs edilmişdir.

Fars dilində felin iltizam şəklini ifadə edən əsas termin وجه التزامی -dir (ər. التزام - lazım, vacib, məcburi). Çox nadir hallarda نصب (ər. نصب - yerləşdirmə, təyinetmə) termininə rast gəlinir (64, s.564). Felin bu şəklinin iki zaman forması vardır: مضارع التزامی (iltizam şəklinin indiki gələcək zamanı) və ماضى التزامی (iltizam şəklinin keçmiş zamanı). Bu terminlər barədə «felin zamanları» bölməsində bəhs edilir.

İltizam şəkli iş, hal və ya hərəkətin icrasının arzu, istək, imkan, fərziyyə, məcburiyyət, buyruq, zərurət, ehtimal və s. ilə əlaqədar hallarında işlənir. Bu mənalara əsasən tam və ya qismən التزام sözü-nün ifadə etdiyi mənalara uyğunluq təşkil etdiyi üçün وجه التزامının termininin müvafiq mənada işlənməsi daha məqsədəuyğundur.

Azərbaycan dilçiliyində «iltizam» sözü ilə eyni kökdən olan «lazım şəkli» termini olsa da, fars dilinə aid əsərlərdə düzgün olaraq, وجه التزام -nin bu terminlə deyil, məhz «iltizam şəkli» termini ilə ifadəsi müşahidə edilir. Çünki dilimizdəki «lazım şəkli» heç də yuxarıdakı məzmunla eyniyyət təşkil etmir.

Rus dilində isə bu anlayışı «составительное наклонение» (слогать - düzmək, toplamaq) termini əhatə edir.

Felin digər şəkilləri, yuxarıda deyildiyi kimi, iltizam şəkli vasitəsi ilə təsviri surətdə əmələ gəlir. Bunlar aşağıdakılardır:

Felin vacib şəklinin fars dilində افعال واجب (ər. واجب - vacib, zəruri) və وجه واجب termini ilə ifadə olunması müşahidə edilir. İlk terminlə müvafiq şəkli deyil, yalnız ona daxil olan felləri adlandırmağın mümkün olduğunu və «şəkil» kateqoriyasına aid anlayışların hamısının ümumi tərkibli terminlərlə ifadə olunmasını nəzərə alsaq, bu halda وجه واجب termininin istifadəsini düzgün hesab etmək olar.

Azərbaycan dilində bu anlayış «vacib şəkli» və «vacib forması» termini ilə ifadə olunur ki, bunların yalnız birincisi, yuxarıda «şəkil» termininə aid verilən izahlara əsaslanaraq, düzgün hesab edilə bilər.

Rus dilində fars dilinə aid əsərlərdə felin bu şəklinin izahına, eyni zamanda onu ifadə edən terminə rast gəlinmir. Bu halda vacib şəklinin ifadəsi üçün rus dilindən müvafiq mənalı «долженствовательное наклонение» (долженствование - vaciblik, zərurilik) terminini götürmək olar.

Felin bacarıq şəkli fars dilində افعال اقتداری (ər. اقتدار - güc, bacarıq, imkan) termini ilə ifadə olunur. Bu halda da vacib şəkildə olduğu kimi, وجه sözündən istifadə etmək məqsəduyğundur – وجه اقتداری.

Azərbaycan dilində bu anlayış «bacarıq şəkli» və «bacarıq forması» terminləri ilə ifadə olunur. Bu halda birinci terminin işlənməsi düzgündür.

Felin bacarıq şəkli rus müəlliflərin diqqətindən kənarda qalıb. Ona görə də bu mənanın rus dilində ifadəsində imkan, qabiliyyət, iqtidar mənasını ifadə edən «потенция» (lat. potentia - gizli qüvvə) sözündən istifadə etmək olar - «потенциальное наклонение».

Felin şərt şəkli fars dilində وجه شرطی (ər. شرط - şərt) və فعل شرطی termini ilə ifadə olunur. İkinci termindən isə digər hallarda olduğu kimi, müvafiq şəklin özünü deyil, yalnız ona daxil olan fellərin adlandırılmasında istifadə oluna bilər.

Azərbaycan dilində «şərt şəkli» və «şərt forması» terminlərindən birincisinin istifadəsi daha düzgündür.

Rus dilində isə «условное наклонение» (условие - şərt) bu mənada işlənən yeganə termdir və məzmunu düzgün əks etdirir.

Fars dilində felin arzu şəkli کاشکی və کاش kimi ədatların مضارع ماضی nin əvvəlinə artırılması vasitəsilə yaranır, lakin klassik fars dilində mövcud olan, müasir dildə isə مبادا , مبادا kimi qalıqları qalan felləri bildirən وجه تمنائی (ər. تمنى - arzu etmək) və وجه دعاء (ər. صيغة دعاء - dua edilən, arzu edilən) terminləri ilə ifadə olunur. Bundan əlavə müasir fars dilinə aid olan şəklin وجه ارادی və وجه آرزو termini ilə ifadəsi müşahidə edilir (35, s.227). Zənnimizcə, fars dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün də daha anlaşqlı olan sonuncu terminin istifadəsini düzgün hesab etmək olar.

Azərbaycan dilində bu anlayış «arzu şəkli», rus dilində isə «желательное наклонение» terminləri ilə ifadə olunur.

Felin zamanları. Fars dilində felin zaman kateqoriyası bu mənanı tam şəkildə əks etdirən زمان افعل (ər. زمان - zaman, vaxt, qr. zaman) termini vasitəsilə dəqiq ifadə olunur.

Azərbaycan və rus dillərində bu mənanı müvafiq olaraq, «felin zamanları» və «временные формы глагола» (время - zaman, vaxt) terminləri ifadə edir. Bundan əlavə zaman felin kateqoriyası olduğundan, bu iki dildə müvafiq olaraq, «zaman kateqoriyası» (yun. kategoria - mülahizə, fikir) və «категория времени» terminlərindən də istifadə olunur. Fars dilində isə, ümumiyyətlə elmdə «kateqoriya» məfhumu olsa da, dilçilik əsərlərində bu anlayışa uyğun terminə rast gəlinmir.

Fars dilində indiki zaman formasının terminoloji ifadəsində زمان حال (ər. حال - vəziyyət, hal, qr. indiki zaman), مضارع اخباری (ər. qr. صيغة المضارع indiki-gələcək zaman), زمان حاضر və bir tərəfi fars mənşəli زمان کنونی (78, s.311; اکنون - indi) terminlərindən istifadə olunur. Bu formanın ifadəsində ilk göstərilən terminin işlənməsinə daha çox təsadüf olunur və bu termin anlayışın məzmununu dəqiq ifadə etdiyi üçün məqbul sayıla bilər. مضارع terminindən indiki zamanın davam və iltizam formalarının ifadəsində də istifadə olunsa da, yalnız indiki zamanın iltizam formasının onun vasitəsilə yaranan terminlə adlandırılmasını məqsəduyğun hesab etmək olar.

Azərbaycan dilində indiki zamanın terminoloji ifadəsində sinonimlik mövcud deyildir. Anlayışı ifadə edən yeganə termin «indiki zaman»dır.

Rus dilində isə «настоящее время» (настоящее - indiki) və «настоящее-будущее время» (будущее - gələcək) terminlərindən ikincisi daha çox işlənir.

İndiki zaman davam forması yalnız iş, hal və ya hərəkətin danışılan zamanda davam etdiyini bildirir. Eyni zamanda, bu iş, hal və ya hərəkət konkret bir vaxtda - məhz danışılan vaxtda (keçmiş zamanda isə konkret bir hadisə, iş və ya hərəkətlə bağlı zamanın ifa-

dəsində də ملموس (ər. ملموس hiss olunan, konkret) terminindən istifadə olunur) davam etdiyi üçün terminoloji ifadəsində həm konkretliyin, həm də davamiliyin əsas götürülməsi halları müşahidə olunur. Məsələn: fars dilində مضارع ملموس , زمان حال استمراری (104, s.47), حال ناتمام (34, s.375; نا - inkar bildirir; ər. تمام - tam, mükəmməl), زمان کنونی ملموس (34, s.657), rus dilində «настоящее конкретное время» (lat. konkretus - sıx, möhkəm) və «настоящее длительное время» (длительный - uzunmüddətli), Azərbaycan dilində isə «indiki zaman davam forması» (ər. دوا - uzunmüddətlik, davamlılıq).

Əvvəla, bu anlayışın terminlə ifadəsini müvafiq keçmiş zaman forması ilə əlaqədar götürmək lazımdır. Keçmiş zaman davam forması isə bitməmiş keçmişdən yaranır. Lakin onların fərqləndirilməsi üçün müxtəlif terminlərdən istifadə edilməsi düzgün olardı. Fars dilində استمراری , rus dilində isə «длительное» sözlərinin məhz bitməmiş keçmişin ifadəsində istifadə edildiyini nəzərə alsaq, keçmiş zaman davam formasının eyni cür adlandırılması düzgün hesab edilə bilməz. Bütün bunları nəzərə alaraq, indiki zamanın davam formasının fars və rus dillərində ifadəsində «konkret» mənasını əsas götürən terminlərdən istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunardı. Lakin fars dilində bu formanın ifadəsində indiki-gələcəyi ifadə edən deyil, مضارع «indiki zaman» mənasını ifadə edən حال terminindən istifadə etmək düzgün olar. Beləliklə, bu anlayışın fars dilində حال ملموس , rus dilində «настоящее конкретное время», Azərbaycan dilində isə davamiyyəti əsas götürən «indiki zaman davam forması» terminləri ilə ifadəsini məqbul hesab etmək olar.

Yuxarıda göstərilən indiki zaman formaları felin xəbər şəklinə aiddirsə, مضارع التزامی - iltizam şəklinin bir növüdür (digər növü olan ماضی التزامی barədə «keçmiş zaman» bəhsində). Bu növ forma etibarilə indiki zamana uyğun gəlsə də (indiki zaman xəbər şəklindən fərqi yalnız می ön şəkilçisi əvəzinə به ön şəkilçisi ilə və ya on-

suz işlənməsidir), məna etibarilə əsasən danışılan andan bilavasitə sonra baş verən iş, hal və ya hərəkətin nəzərdə tutulan icrasının qəti deyil, arzu, istək, imkan, fərziyyə məcburiyyət, buyruq, zərurət, şərt və s. ilə əlaqədar olduğunu bildirir. Buna görə də iltizam şəklinin bu növünün fars dilində التزام مضارع adlandırılması düzgündür.

Azərbaycan və rus dillərində müxtəlif konstruksiyalı terminlərə rast gəlinir. Azərbaycan dilində «iltizam şəklinin indiki zaman forması», «indiki zamanın iltizam şəkli», «iltizam şəklinin müzare forması», «iltizam şəklinin gələcək forması», həmçinin rus dilində də işlənən «aorist» (yun. aoristos - məhdudiyyət) terminləri müşahidə edilir.

Rus dilində isə qeyd olunan «аорист» terminindən başqa «настоящее-будущее время сослагательного наклонения» terminindən də istifadə olunur. Yuxarıda qeyd olunan səbəbdən rus dilində işlənən sonuncu termin mənanı daha düzgün əks etdirir. Alınma termin olan «aorist» isə heç də tam surətdə bu mənaya uyğun gəlmir. Azərbaycan dilində yenə də həmin səbəbdən, iltizam şəklinin ayrılıqda nə indiki, nə də gələcək zamanla əlaqələndirilməsi düzgün olmazdı. «İltizam şəklinin müzare forması» termini anlayışı daha düzgün əks etdirir. Lakin burada da iqtibas edilən «müzare» deyil, həmin mənalı Azərbaycan termini olan «indiki-gələcək zaman» terminindən istifadə etmək olar - «indiki-gələcək zaman iltizam şəkli».

Felin keçmiş zamanının ifadəsində fars dilində ərəb mənşəli ماضی (ər. ماضى - keçmiş, الماضى - qr. keçmiş zaman) və eyni mənalı, lakin fars dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış گذشته (keçmiş) terminlərindən istifadə olunur. Dildə möhkəmlənmiş ərəb termininin bir sıra hallarda fars termini ilə əvəz olunması müşahidə olunsada, keçmiş zaman formalarına aid terminlərin ifadəsində so-

nuncuya, demək olar ki, rast gəlinmir. Ona görə, yenə də məhz ماضى termininin saxlanılmasını məqbul saymaq olar.

Bu zamanın Azərbaycan dilində ifadəsində sinonimlik və ya dəqiqsizlik yoxdur - «keçmiş zaman». Rus dilində isə «прошедшее время» (прошедший - keçmiş) termini ilə yanaşı, alınma «перфект» (ing. perfect - tam, mükəmməl, qr. bitmiş forma) termininə də rast gəlinir. Qeyd edək ki, aşağıda bəhs edəcəyimiz «nəqli keçmiş»in də bu alınma terminlə ifadəsi müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, bütün keçmiş zaman formalarının terminoloji ifadəsində alınma sinonimlərə rast gəlinir. Lakin bu anlayışlar rus dilində dəqiq ifadə olunduğundan alınma terminlərin işlənməsinə ehtiyac duyulmur.

Fars dilçiliyində felin bütün keçmiş zaman formalarının əsasını təşkil edən forma fars dilində ماضى مطلق (ər. - azad, mütləq) və ماضى سادە , Azərbaycan dilində «şühudi keçmiş zaman» (ər. شهود - şahid olmaq), rus dilində isə «простое прошедшее время» və ya «претерит» (ing. preterit – qr. keçmiş zaman) terminləri ilə ifadə olunur. Bu dillərdə qəbul olunmuş qaydalara və onların xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, anlayışın ifadəsində məzmunu uyğun müxtəlif cəhətlər əsas götürülür. Məsələn, fars dilində bu zamanda iş, hal və ya hərəkətin keçmişdə baş verib bitdiyinin mütləq olduğuna əsaslanaraq, əksər hallarda ماضى مطلق terminindən istifadə olunur. Bu zaman formasının yalnız əsas və şəxs sonluğundan ibarət olduğunu, digərlərinin isə əlavə vasitələrlə də yarandığını əsas götürənlər isə fars dilində ماضى سادە , rus dilində «простое прошедшее время» terminlərinə üstünlük verirlər. Azərbaycan dilində iş, hal və ya hərəkətin icrasında danışanın bilavasitə şahidliyinin bildirilməsi əsas götürüldüyü üçün «şühudi keçmiş zaman» terminindən istifadə olunur. Bu mənaların hər biri müəyyən dərəcədə əsaslı olduğuna görə, bu dillərin hər birində müxtəlif mənalı terminlərdən yalnız dildə möhkəmlənmiş terminlərin saxlanılmasını qəbul etmək olar –

ماضى مطلق, «простое прошедшее время», «şühudi keçmiş zaman».

Fars dilində nəqli keçmiş zaman əsasən ماضى نقلی (ər. نقلی - ənənəvi, nəql) termini ilə ifadə olunur. Bir sıra hallarda bu mənada ماضى قريب (ər. قريب - yaxın) və ماضى اخبارى terminlərinə də rast gəlinir. Lakin dildə möhkəmlənmiş və məzmunu daha dəqiq ifadə edən ماضى نقلی -nin digər terminlərlə əvəzlənməsini məqsədəuyğun hesab etmək olmaz. Qeyd edək ki, bu forma iş, hal və ya hərəkətin icrasını məlumat verilən vaxtla əlaqələndirən zamanı bildirir.

Azərbaycan dilində sinonimsiz işlənən «nəqli keçmiş», fars dilində olduğu kimi, anlayışı düzgün ifadə edir.

Rus dilində isə bəzi müəlliflər bu zaman formasında hal bildirən fellərin indiki zamana aid olduğunu da nəzərə alaraq, «прошедшее-настоящее время» (78, c.2, s.266), bəziləri isə nəqli keçmişin icra olunmuş iş, hal və ya hərəkətin özünü deyil, onun nəticəsini bildirdiyini əsas götürərək, «прошедшее результативное время» (49, s.11; результат - nəticə) terminlərindən, digər hallarda isə alınma olan və ümumiyyətlə, keçmiş zamanın ifadəsində də işlədilən «перфект» (67, s.187) terminindən istifadə edirlər. Bu terminlərdən «прошедшее результативное время» anlayışı daha düzgün ifadə etdiyi və bu terminin argumentləri daha əsaslı olduğu üçün məqbul sayıla bilər.

Fars dilində əksər hallarda ماضى استمرارى (ər. استمرار - uzunmüddətlik) termini ilə ifadə olunan keçmiş zaman forması bu dildə eyni şəkildə olub, müxtəlif mənalar ifadə etməklə yanaşı, digər dillərdə həmçinin müxtəlif konstruksiyalı fellərlə ifadə olunur və onlar üçün bu dillərdə vahid bir ekvivalent göstərmək mümkün deyildir. Lakin onun terminoloji ifadəsində əsasən keçmişdə başlayıb, bitməmiş iş, hal və ya hərəkətin uzun müddət davam etməsini nəzərə almaq lazımdır. Fars dilində yuxarıda göstərilən termindən başqa nadir hallarda bu mənada ماضى ناتمام (نا - inkar bildirir; ər. تمام -

tam, mükəmməl), ماضى مطلق مستمر terminiə də rast gəlmək olar (64, s.446). ماضى استمرارى termini daha dəqiq olduğundan və dildə möhkəmləndiyindən digər terminlər onu əvəz edə bilməmiş və demək olar ki, istifadə olunmamışdır.

Azərbaycan dilində bu anlayış «bitməmiş keçmiş zaman» termini ilə ifadə olunur. Yuxarıda deyilən səbəbləri nəzərə alsaq, mənanı tam da olmasa, əsasən əks etdirə bilən bu termini qəbul etmək olar.

Rus dilində müvafiq anlayışın izahına müxtəlif tərəflərdən yanaşan «прошедшее длительное время» (длительный - uzunmüddətli), «прошедшее многократное время» (многократный - çox təkrarlanan) və alınma olan «имперфект» (ing. imperfect - natamam, bitməmiş) terminlərinin istifadəsi müşahidə olunur. Bunlardan birincisi daha çox işlənir və məzmunu nisbətən dəqiq ifadə edir.

İş, hal və ya hərəkətin uzaq keçmişdə baş verdiyini bildirən zaman fars dilində ماضى بعيد (ər. بعيد - uzaq, çoxdankı) termini ilə ifadə olunur. Lakin bir sıra hallarda keçmişdə baş vermiş iki hadisədən birincisini bildirdiyi üçün ماضى مقدم (41, s.78; 78, c.2, s.545; 15, s.177; ər. مقدم - öndə qoyulmuş, əvvəlki) - «əvvəlki keçmiş» də deyilir. Lakin birinci termin məzmun etibarilə daha dəqiq olduğu və dildə möhkəmləndiyi üçün onun saxlanması daha münasibdir.

Azərbaycan dilində bu anlayış düzgün olaraq, «uzaq keçmiş zaman» adlanır. Rus dilində ماضى بعيد -ə uyğun olan «давнопрошедшее время» (давнопрошедший - çoxdan keçmiş) və alınma «плюсquamперфект» (ing. pluperfect - çoxdan keçmiş), ماض مقدم -ə uyğun olan «преждепрошедшее время» (преждепрошедший - əvvəlki keçmiş) terminlərindən istifadə olunur. Bunlardan məzmunu daha dəqiq ifadə edən və rus termini olan «давнопрошедшее время» daha məqbul sayıla bilər.

Felin iltizam şəklinin keçmiş zaman forması fars dilində əsasən ماضى التزامى termini ilə ifadə olunur. Göründüyü kimi, bu termin zaman formasının, digərlərindən fərqli olaraq, məhz iltizam şəklinə aid olmasını bildirir. Lakin bir sıra hallarda müvafiq, yəni iltizam şəklində olan fellərin məzmununa görə terminoloji ifadələrinə rast gəlinir: ماضى انشائي (ə.r. احتمال – ehtimal, mümkünlük), ماضى انشاء (ə.r. انشاء – qurma, yaratma).

Rus dilində bu formanın müvafiq şəklə aid olmasını bildirən «прошедшее время сослагательного наклонения» və məzmun cəhətdən açıqlayan «прошедшее предположительное время» (предположительный - ehtimal olunan) terminlərindən istifadə olunur.

Azərbaycan dilində isə «keçmiş zaman iltizam forması» və ya sözlərin yerdəyişməsi nəticəsində yaranan «iltizam şəklinin keçmiş zaman forması» terminlərinin istifadə olunması müşahidə edilir.

Yuxarıda sadalanan hallarda, zənnimizcə, müvafiq zaman formasını digərlərindən fərqləndirən əsas cəhət onun başqa şəklə, yəni iltizam şəklinə aid olması, bunun əsasında müvafiq dillərdə ماضى التزامى , «прошедшее время сослагательного наклонения» və «keçmiş zaman iltizam şəkli» terminlərindən istifadə etməyə əsas verir.

Fars dilində keçmiş zamanda konkret bir hadisə, iş, hal və ya hərəkətlə bağlı zamanı ifadə edən forma barədə yuxarıda söhbət açmış və onun terminoloji ifadəsinin müvafiq indiki zaman forması ilə əlaqədar götürülməsinin düzgün olduğunu qeyd etmişdik. Belə olduqda konkretliyi ifadə edən və fars dilində işlənən ماضى ملموس , rus dilində «прошедшее конкретное время» terminlərinin istifadəsi düzgün olar. Rus dilində «прошедшее длительное время» (64, s.640) termini isə bitməmiş keçmiş zamanı ifadə etdiyi və bu halda da fərqli olduğu üçün istifadə edilə bilməz.

Azərbaycan dilində müvafiq indiki zaman forması ilə uyğun olaraq, davamiyyəti əsas götürən «keçmiş zaman davam forması» terminini qəbul etmək olar. Bu terminin «davam formasının keçmiş zamanı» kimi işlənən variantda isə formanın zamana deyil, zamanın formaya bağlı olduğunun vurğulanması əvvəlki terminlə eyniyət təşkil etmir.

Gələcək zamanın fars dilində ifadəsində eyni mənalı, lakin biri alınma olan, digəri isə dilin daxili imkanları hesabına yaranan مستقبل (ər. مستقبل - gələcək, qr. gələcək zaman) və زمان آینده (gələcək) terminlərindən istifadə olunur. Hər iki termin fars dilində geniş yayılmışdır. Lakin birinci termindən daha çox istifadə olunur və digər zaman formalarında da alınma terminlər saxlanıldığı halda, burada da həmin prinsipə əməl etmək, zənnimizcə, düzgün olardı.

Azərbaycan dilində bu zaman forması «gələcək zaman», «müəyyən gələcək zaman» və «qəti gələcək zaman» terminləri ilə ifadə olunur. Gələcəyi bilavasitə ifadə edən «gələcək zaman» termini, zənnimizcə, daha məqsədəuyğun sayıla bilər.

Rus dilində də eyni əsasla müşahidə edilən «будущее время» və «будущее категорическое время» (категорический - qəti) terminlərindən birincisinin istifadəsini düzgün hesab etmək olar.

Felin növləri. Fars dili qrammatikasında fellər müəyyən şəxsi ifadə edib-etmədiyinə görə iki növə ayrılır. Tədqiq edilən dillərin üçündə də bu anlayışların ifadəsində əsasən «şəxs» və «fel» sözlərindən (müvafiq dillərdə) və bu qarşılıqlı növlərin adlandırılmasını fərqləndirən təsdiq və inkar şəkilçilərindən və ya qoşmalardan (ya da ki, təsdiqdə, ümumiyyətlə, bu şəkilçilərsiz) istifadə olunur: fars dilində فعلهای شخصی (ər. شخص - şəxs) və فعلهای غیر شخصی (ər. غیر - qeyri), Azərbaycan dilində «şəxslı fel» və «şəxssiz fel», rus dilində isə «личный глагол» (лицо - şəxs) və «безличный глагол».

Bundan əlavə fars dilində **وجه** sözünün istifadəsi ilə **وجه غیر شخصی** və **شخصی** (101, s.131), **eləcə də** **شخص** **əvəzinə** **فاعل** **sözündən** istifadə edilən **فاعل** (78, c.2, s.239; 64, s.371; **فاعل** - **fəal**, qr. mübtəda) terminlərindən də nadir hallarda istifadə olunur. Lakin bu növlər **felin** **şəkilləri** olmadığından, **فاعل** -li terminə nisbətən **شخص** **sözü** vasitəsilə yaranan terminlər daha anlaşıqlı olduğu üçün **شخصی** və **فعلهای غیر شخصی** terminlərinin istifadəsini düzgün hesab etmək olar.

Fars dilində **fellərin** bir qisminin kökünü almaq üçün məsdər **şəkilçiləri** atılır ki, bu növə **تام** **افعل** (**تام** - **tam**) deyilir. Digər qisim **fellərdə** isə kök alma ya müəyyən qaydalar əsasında aparılır, ya da heç bir qaydaya tabe olmur və sonuncu növə aid terminlərin köklərini yadda saxlamaq lazımdır. Bu iki növə aid **fellər** də, müvafiq olaraq, «qaydalı **fellər**» və «qaydasız **fellər**» qruplarını yaradır. Bu anlayışların fars dilində ifadəsində müxtəlif qarşılıqlı terminlərə rast gəlinir:

1. **افعل بی قاعده** (fars. **با** – **ilə**; **ەر. قاعد** – **qayda**) – **بی** – **sız**);

2. **افعل سماعی** (**ەر. قیاسی** – **qaydalı**) – **afəal** **قیاسی** – **ənənəvi**, qr. danışiq dilində işlədیلən, ədəbi dildə qəbul olunmayan);

3. **افعل نامنظم** – **qaydalı**) (**ەر. منظم** – **afəal** **منظم**).

Bunlardan əlavə **qaydalı fellər** – **فعل سالم** (**تام** - **tam**, **sağlam**), **qaydasızlar** isə – **فعل بی قانون** (**ەر. قانون** – **qanun**, **qayda**) termini ilə də ifadə olunur.

Sadalanan terminlərin hamısı yaxın mənalı olmaqla yanaşı, **ərəb sözlərindən** yaranmışdır. Bu terminlərdən müvafiq anlayışların ifadəsində əsas olaraq, **افعل سماعی** və **افعال قیاسی** qəbul olunmuşdur. Lakin bu məzmunları açıqlamaq üçün digər sinonim sözlərdən istifadə edilən terminlər yaradılmışdır ki, bunlardan müvafiq dilçilik anlayışlarını daha düzgün ifadə edənlər – **افعل بی قاعده** və **افعل باقاعده** -

dir. قیاسی və سماعی terminləri müvafiq anlayışları dəqiq ifadə etmədikləri üçün, onların istifadəsini məqbul saymaq olmaz (xüsusən də سماعی sözü danışiq dilində «qəbul olunan», ədəbi dildə isə «qəbul olunmayan» mənasını ifadə edir, qaydasız fellər isə müxtəlif üsullarla yarandığı üçün bu qrupa ayrılmışdır).

Azərbaycan dilində «tam fellər», «qiyasi fellər» və «səmayi fellər» terminləri işlənsə də, son iki termində dilimizə yad olan bu sözlərin mənası qaranlıq qalır, buna görə də, dilimizdə geniş istifadə olunan «qayda» sözündən yaranmış «qaydalı fellər» və «qaydasız fellər» terminlərindən istifadə məqbul sayıla bilər. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində «düzgün fellər» və «düzgün olmayan fellər» terminləri işlənsə də, yuxarıda göstərdiyimiz terminlər məzmunu daha dəqiq və lakonik ifadə edir.

Rus dilində, sinonimsiz olaraq, «правильные глаголы» (правильный – düzgün, qaydalı) və «неправильные глаголы» terminlərindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Tam fellərin rus dilində araşdırılması və terminoloji ifadəsi isə müşahidə olunmur.

Fars dilində fellər işin kim tərəfindən görüldüyünün məlum olub-olmadığına görə iki növə ayrılır: افعال معلوم (ər. معلوم - məlum), افعال مجهول (ər. مجهول - məchul, naməlum). Azərbaycan dilində də məhz həmin sözlərdən yaranmış terminlərdən istifadə olunur: «məlum fellər», «məchul fellər». Bu terminlər hər iki dildə məzmunu əhatəli və dəqiq ifadə edir.

Rus dilində isə məlum fellər «действительный залог» (залог - qr. növ; действительный - təsiredici) və ya «активный залог» (ing. activ - aktiv), məchul fellər isə «страдательный залог» (страдание - əziyyət, təsirə məruz qalmaq) və ya «пассивный залог» (ing. passiv - passiv) terminləri ilə ifadə olunur. Rus dilçiliyinin özündə müvafiq mənaları bu terminlərin hər biri düzgün ifadə edir. Lakin bu sahədə rus dilinin öz sözlərindən yaranmış terminlərin işlənməsi daha düzgün olar.

Təsirlik-təsirsizlik baxımından da fars dilində fellər iki növə ayrılır: افعل متعدی (100, s.35; 89, s.29; 86, s.81; ər. متعدی - aqressiv, qr. təsirli) və فعل لازم (90, s.45; 86, s.81; 100, s.34; 92, s.19; ər. لازم - lazım). Eyni zamanda onların inkarları olan غير متعدی və غير لازم (93, s.143) sözlərindən yaranan, həmçinin fars dilinin daxili imkanları hesabına düzəldilən گزرا (42, s.77; 88, c.3, s.15; گزr - keçid) və ناگذر terminlərinə rast gəlinir. Lakin ərəb termini olan متعدی müvafiq mənanı daha düzgün ifadə edir. Onun qarşılığı olan növün də غير متعدی termini ilə ifadəsini məqbul saymaq olar.

Azərbaycan dilində bu anlayışlar «təsirli fellər» (ər. تأثير - təsir) və «təsirsiz fellər», rus dilində isə «переходный глагол» (переход - keçid) və «непереходный глагол» terminləri ilə ifadə olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rus müəlliflərinin fars dilinə aid əsərlərində yuxarıda göstərilən iki qarşılıqlı növ qarışdırılır.

«Məsdər» anlayışı həm fars, həm də Azərbaycan dilində ərəb dilindən alınma eyni terminlə ifadə olunur: مصدر (ər. مصدر - mən-bə, qr. məsdər); «məsdər».

Rus dilində isə alınma «инфинитив» (ing. infinitiv - qeyri-müəyyən), rus terminləri «неличная форма глагола» (şəxssiz fel forması), «неопределенное наклонение» (qeyri-müəyyən şəkil), «отглагольное имя» (feli isim), bəzi hallarda «масдар»dan (78, c.2, s.156; 67, s.327) istifadə olunur.

Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan və fars dillərində də məsdəri «şəkil» kateqoriyasına aid edən «məsdər şəkli» və وجه مصدری terminlərinə də rast gəlirik. Lakin bu terminlərin arxasında klassik fars dilində باید , شاید , خواستن sözlərindən sonra işlənən fel formaları nəzərdə tutulur. Müasir fars dilində isə bu halda məsdər deyil, fel əsası işlənir - باید .

Bu anlayışın düzgün və lakonik ifadəsi üçün مصدر , «məsdər» və «infinitiv» terminlərindən istifadə etmək düzgündür.

Məsdər əmələ gətirən şəkilçilər fars dilində علامت مصدر (ər. علامة - işarə, əlamət) və ya نشانه مصدر (ər. نشان - hədəf, fərqləndirici əlamət), Azərbaycan dilində «məsdər əlaməti», rus dilində isə «показатель инфинитива» adlanır. Fars dilində birinci termin məzmunu daha dəqiq ifadə edir.

Fars dilində ش مصدر , ی مصدری (8, s.64; 9, s.38; 36, s.75) və s. kimi əlamətlərlə yaranan məsdərlər اسم مصدر (91, s.78) adlandırılır.

Azərbaycan və rus dillərində də müvafiq olaraq, «ismi məsdər», «имя действия» və ya «отглагольное имя» terminlərindən istifadə olunur. Rus dilində sonuncu termin bu anlayışı daha düzgün əks etdirir.

Fars dilində kökü fel olan məsdərlər اصلی مصدر (ər. اصلی - əs-li), digər nitq hissələrindən əmələ gələnlər isə مصدر جعلی (ər. - düzəltmək) və ya مصدر صناعی (ər. صناعی - süni) adlandırılır ki, bunlardan da sonuncusuna az hallarda təsadüf olunur (103, s.4168).

Rus və Azərbaycan dillərində bu terminlərin qarşılıqlı təsadüf olunmur.

Fars dilində son hərfi ن atılaraq qısaldılmış və keçmiş zaman fel əsasına bərabər olan məsdərlərə, adətən, مصدر مرخم (ər. رخم - qısaltmaq) deyilir. Bundan əlavə, alınma olan مصدر تخفیفی (78, c.2, s.519; ər. تخفيف - yüngülləşdirmə, azaltma), eyni zamanda fars terminləri olan مصدر کوتاه (kötah - qısa) və مصدر بریده (91, s.78; kösilmiş) işlənir. Bu terminlərdən, məzmunu düzgün əks etdirdiyi və dildə möhkəmləndiyi üçün, مصدر مرخم -in istifadəsi məqbul sayıla bilər.

Azərbaycan dilində bu anlayış «qısa məsdər», rus dilində isə «усеченный инфинитив» (усеченный - kəsilmiş, qısaldılmış) terminləri ilə ifadə olunur.

Fars dilində köməkçi fellər əsasən فعل معین (ər. معین - köməkçi) termini ilə ifadə olunur. Bir sıra hallarda fars sözü olan کمک -dən

(kömək) yaranan **فعل كمكى** terminindən istifadə olunsa da, məzmunu eyni dərəcədə düzgün ifadə edən birinci termin öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan və rus dillərində də bu anlayışın ifadəsində eyni mənalı sözlərdən yaranmış terminlərdən istifadə olunur: Az. - «köməkçi fel»; rus - «вспомогательный глагол» (помощь - kömək), «служебный глагол» (служба - xidmət). Rus dilində məzmunu daha dəqiq ifadə edən birinci termin geniş yayılmışdır.

Fars dilində **فعل ربط** (ər. ربط - bağlama, birləşdirmə) termini ilə ifadə olunan forma, Azərbaycan dilində «xəbər şəkilçisi» (ər. خبر - xəbər), rus dilində isə fars termini ilə eyni mənalı olan, lakin müxtəlif konstruksiyalarda işlənən «связочный глагол», «глагольная связка» (связка - bağlama) terminləri ilə ifadə olunur (78, c.2, s.825; 64, s.371; 55, s.50). Azərbaycan dilində anlayış ümumi funksiya görə deyil, məhz işləndiyi hala görə adlandırılrsa da, terminoloji ifadəni düzgün hesab etmək olar.

Rus dilində isə «глагольная связка» terminindən istifadə etmək daha düzgün olar.

Felin inkar forması fars dilində **فعل نفى** (ər. نفى - inkar), bir sıra hallarda isə eyni köklü **فعل منفى** (ər. منفى - inkari, inkar olunan), əmr formasının inkarı isə **فعل نهى** (ər. نهى - qadağa) terminləri ilə ifadə olunur. Həm **فعل نفى** - feldə hərəkətin inkarını bildirdiyi, həm də **فعل نهى** - qadağa, hərəkətin edilməməsinə tələb bildirdiyi üçün müvafiq anlayışları düzgün ifadə edir.

Azərbaycan dilində birinci halda «inkar forması» və ya «inkar şəkli» terminləri işlənsə də, «şəkil» barədə əvvəllər verdiyimiz izahlara görə inkarın ümumən felin «şəkil» kateqoriyasına deyil, bütün növlərinə aid edildiyi üçün (əmrin inkarının digər terminlə ifadəsini nəzərə almasaq), bu termin məqbul sayıla bilməz. İkinci halda isə «əmr şəklinin inkarı» termini düzgün hesab edilə bilər.

Rus dilində isə düzgün olaraq, müvafiq mənalarda «отрицательная форма» və «отрицательная форма повелительного наклонения» terminlərindən istifadə olunur.

Bundan əlavə, inkar əmələ gətirən şəkilçi (ن) fars dilində birinci halda حرف نفی və ya علامت نفی , ikinci halda حرف نهی və ya علامت نهی , Azərbaycan dilində isə hər iki halda «inkar əlaməti» terminləri ilə ifadə olunur. Fars dilində علامت -lə yaranan terminlər məqbul sayıla bilər. Rus dilində bu hissəciyin terminoloji ifadəsinə rast gəlməsək də, onu «показатель отрицания» termini ilə adlandırmaq olar.

Fars dilində fellər zaman və şəxs üzrə dəyişib-dəyişməməsinə görə iki yerə ayrılır. Ümumiyyətlə, bu xüsusiyyətlər صرف فعل (ər. تصرف - təsrif), eyni zamanda birinci hal eyni köklü فعل منصرف (ər. فعل منصرف - dəyişən, hallanan) və ya فعل مصروف , ikinci isə فعل غير (ər. فعل غير - dəyişməyən, hallanmayan) və ya فعل غير مصروف terminləri ilə ifadə olunur. Sadalanan eyni köklü sinonimlərdən daha çox istifadə edildiyinə görə birincilərini məqbul saymaq olar. Bundan əlavə, tam və ya qismən təsrif olunmalarına görə fellər التصريف كامل (ər. كامل - kamil) və افعال ناقصة (ər. ناقص - yarımçıq, naqis) növlərinə ayrılır.

Azərbaycan dilində müvafiq anlayışlar - «felin təsrifi», «təsrif olunan», «təsrif olunmayan», «tam təsrif olunan» və «tam təsrif olunmayan» terminləri ilə ifadə edilir.

Rus dilində isə «спряжение глагола» (спрягать - təsrif etmək, dəyişmək), «спрягаемый глагол» və «неспрягаемый глагол» terminləri işlənsə də, təsrifin tam və ya qeyri-tam olmasına görə fərqlənən qarşılıqlı anlayışların terminoloji ifadəsinə rast gəlinmir. Bu halda «полноспрягаемый глагол» və «неполноспрягаемый глагол» terminlərindən istifadə etmək olar.

Feli sifət İran dilçiləri tərəfindən iki zaman formasında verilərək – صفت فاعلي və ya اسم فاعل (indiki zaman feli sifəti) və صفت مفعولي və ya اسم مفعولي (keçmiş zaman feli sifəti) terminləri ilə ifadə

olunur ki, bu cütlərdə ilk göstərilən terminlər məqsədəuyğun sayıla bilər.

Azərbaycan və rus dillərində isə «keçmiş zaman feli sifəti» - «причастие прошедшего времени», «причастие страдательного залога»; «indiki zaman feli sifəti» - «причастие настоящего времени», «причастие действительного залога» ilə yanaşı لیافت ى və یا وجوب ى-la düzələn formaların «gələcək zaman feli sifəti» - «причастие будущего времени», «причастие необходимости», «причастие долженствования» terminləri ilə ifadə olunmasına təsadüf olunur. Rus dilçiliyinin özünə müvafiq olaraq «залог» sözü ilə işlənən terminlər məqbul sayıla bilər.

Azərbaycan dilində feli bağlamaya uyğun gələn formalar fars dilində «keçmiş zaman feli sifəti» ilə şəkilcə eyni olsa da, məzmunca fərqlənir və onların terminoloji ifadəsi – فعل وصفی -dir. Bu anlayışın ifadəsində وجه وصفی termininə də rast gəlinir (35, s.242). Lakin bu növü felin şəkli hesab etməyi düzgün bilmirik. Rus dilində isə bu forma «keçmiş zaman feli sifəti»nə aid edilərək, «причастие прошедшего времени в функции сказуемого» adlanır. Azərbaycan dilində «feli bağlama» termini işlənilir.

Feli sifət tərkiblərinə gəldikdə isə onlar fars, Azərbaycan və rus dillərində aşağıdakı terminlərlə ifadə olunur: ترکیبات صفت فاعلی , ترکیبات صفت مفعولی - «feli sifət tərkibləri» - «причастный оборот».

Zərf

Fars dilində bu nitq hissəsi üç terminlə ifadə olunur. Onlardan biri olan حرف تمیز (91, s.17; 64, s.174; تمیز - təmiz) termininə çox nadir hallarda təsadüf olunur. Digərləri isə ظرف (ər. ظرف - zərf, şərait, qr. zərf) və قيد (ər. قيد - qeyd, bağ, düyün, əlaqə) terminləridir ki, bunlardan ikincisi fars dilçiləri tərəfindən daha geniş işlənilir, digərinə isə çox az-az təsadüf olunur. Azərbaycan iranşünasları bu anlayışın fars dilində ifadəsində əsasən ظرف termininə üstünlük ve-

etdiyimizə, ikinci halda isə lakonik terminlər olduğuna görə onlara ehtiyac duyulmadığından) sadalanmayacaq.

Onu da qeyd edək ki, zərflərin növ təsnifatında fərqli mövqelər olsa da (75, s.14), əsasən - zaman, yer, tərz-i-hərəkət, kəmiyyət növlərinin təhlili müşahidə edilir. Bunlardan yalnız birincisi, yuxarıda sadalanan hallar nəzərə alınmasa, əlavə sinonimlərə malik deyil: قيد - زمان «zaman zərfi» - «напечение времени».

İkincisində isə terminlərin əsas hissəsi fars və rus dillərində sabit qalsa da – قيد مكان (ər. مكان - yer, məkan), «напечение места», - Azərbaycan dilində «məkan zərfi» termini ilə yanaşı bir sıra hallarda «yer zərfi» termininin istifadəsi də müşahidə edilir. Yuxarıda göstərilən həm zaman, həm də yer zərflərini ifadə edən terminlərin hamısı məzmunu dəqiq əks etdirir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində işlənən «yer zərfi» terminindən istifadə etmək daha düzgün olardı.

Kəmiyyət zərflərini Azərbaycan və rus dillərində ifadə edən terminlər sinonimsiz işlənir - «kəmiyyət zərfi»; «напечение количества» (количество - kəmiyyət). Fars dilində kəmiyyətin مقدار (ər. مقدار - miqdar, say), کمیت (ər. كمية - kəmiyyət, miqdar), nadir hallarda اندازه (ölçü, kəmiyyət) ilə ifadə olunmasına rast gəlinir: (95, s.871). Yaxın mənalı bu terminlərdən birincisinin istifadəsi, zənnimizcə, daha düzgündür.

Azərbaycan dilində «tərz-i-hərəkət zərfləri» kimi tanınan zərflər fars dilçiliyində iki qrupa bölünür. Bunlardan keyfiyyət bildirənlər قيد (qəd - hal, vəziyyət), hal bildirənlər قيد کیفیت (qəd کیفیت - hal, vəziyyət) və ya قيد چگونگی (qəd چگونگی - hal, vəziyyət) və ya قيد وصف (qəd وصف - hal) (ər. حالة - hal) və ya قيد اداناره (qəd اداناره - hal) adlanır. Bir sıra hallarda bu iki xüsusiyyətli zərflərin ümumi qrupda qoşa terminlə ifadəsi də müşahidə edilir: قيد کیفیت و وصفی.

Azərbaycan və rus dillərində həmin dillərin özündə bu cür zərflər bir qrupa aid edildiyi üçün «tərz-i-hərəkət zərfləri» (ər. ظر - tərz, üsul) və «напечение образа действия» (образ - tərz, действие - hərəkət) terminlərindən istifadə edilir. Eyni zamanda bir sıra hallar-

da «keyfiyyət» mənasını ifadə edən «keyfiyyət zərfləri» və «наличие качества» terminlərinə də rast gəlinir. Yuxarıda qeyd edilən terminlərdən fars dilində birinci halda قيد کیفیت geniş istifadə olunduğu, ikinci halda isə قيد حالت məzmunu daha dəqiq ifadə etdiyi üçün, məhz onların əsas götürülməsi, Azərbaycan və rus dillərində isə ümumi deyil, fars dilində ayrı götürüldüyü üçün, birinci halda müvafiq «keyfiyyət zərfləri» və «наличие качества», ikinci halda isə (buna aid terminlərə rast gəlinməsə də) «hal zərfləri» və «наличие состояния» (состояние - hal, vəziyyət) terminlərindən istifadə olunması düzgün olardı.

Bunlardan əlavə fars dilçiləri zərflərin aşağıdakı növlərini də qeyd edirlər: قيد سبب (ər. سبب - səbəb), قيد ترتيب (ər. ترتيب - hazırlama, tərtib), قيد شك (ər. شك - şübhə), قيد استحباب , قيد ايجاب (ər. قيد تأكيد و ايجاب , قيد استفهام , قيد شك (ər. قيد تأكيد و ايجاب - vaciblik), قيد تمنى (ər. تمنى - təmənnə), قيد انكارى , قيد تشبيه . Bu terminlərdən yalnız son ikisinə Azərbaycan dilində olan əsərlərdə rast gəlinərsə də, ümumiyyətlə, azərbaycanlı və rus müəlliflər həmin qrupa aid sözləri zərf deyil, isim, sifət, əvəzlilik, modal sözlər və s. nitq hissələrinə aid edirlər.

Zərflərin bir qismi sifətlərlə sinonimlik təşkil edir və yalnız cümlədə yerinə görə onlardan fərqlənir. Bu cür zərflər fars dilində قيد مشترك (ər. مشترك - müştərək) adlanır. Yalnız zərflilik rolunu oynaya bilənlər isə قيد مختص və ya ظروف مختص (ər. ظروف مختص - müvafiq) terminləri ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində yazılmış əsərlərdə bu xüsusiyyətinə görə fərqlənən zərflərin terminoloji ifadəsində yalnız fars dilində sadalanan müvafiq terminlərdən istifadə olunur. Lakin bu halda həmin anlayışları, müvafiq olaraq, «müştərək zərflər» və «məxsusi zərflər» (ər. مخصوص - məxsus) terminləri ilə adlandırmaq olar.

Rus dilində müştərək zərflərin «омонимичные наречия» (yun. homos - eyni; onoma - ad) məxsusi zərflərin isə «специальные наречия» terminləri ilə ifadəsi müşahidə edilir (80, s.8).

Köməkçi nitq hissələri

Fars dilində köməkçi nitq hissələri ümumilikdə حرف (ər. حرف - hərf, söz) termini ilə ifadə edilir və onların, demək olar ki, hər birinin ayrılıqda ifadəsində həmin termindən istifadə olunur.

Fars dilçilik ədəbiyyatında köməkçi nitq hissələrinin tədqiqinə az diqqət yetirilmişdir. Onlardan qoşma, bağlayıcı və nidanın qeyd edilməsi müşahidə olunur. Qalan köməkçi sözlərdən modal sözlər və ədatlara isə yalnız son dövrün bəzi dilçiləri diqqət yetirmişlər.

Qoşma. Fars dili qrammatikasında qoşma حرف اضافه (ər. إضافة) - əlavə etmək, birləşdirmək) termini ilə ifadə olunur. Anlayışı dəqiq ifadə edən bu terminin sinoniminə rast gəlinmir. Lakin bu nitq hissəsinin növlərinin hər birinin nominasiyasında sinonimlik müşahidə olunur. Fars dili qrammatikasında qoşmaların iki növü vardır: ön-qoşmalar və sonqoşmalar. Fars dilində önqoşmalar bir neçə sinonim terminlə – حرف پیشین اضافه , حرف پیشین , حرف جر – isə حرف پس آیند – isə حرف پس اضافه ilə ifadə olunur. Bunlardan حرف پیشین اضافه-yə müvafiq olan حرف پیش اضافه və حرف پس اضافه termini-lərinin istifadəsini məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Azərbaycan və rus dillərində bu sahədə sinonimlik yoxdur və anlayışlar müvafiq olaraq, «qoşma», «önqoşma», «sonqoşma», «предлог» (пред - ön; yun. logos - söz), «послелог» (после - sonra) terminləri ilə ifadə olunur. Rus dilində ümumiyyətlə, qoşmaları da önqoşmalar kimi «предлог» termini ilə ifadə edirlər.

Bağlayıcı. Fars dilində qoşmadan fərqli olaraq, bağlayıcıların terminlərlə ifadəsindəki müxtəliflik sinonimliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Fars dilində bağlayıcılar حرف ربط (ər. ربط - əlaqə), حرف عطف (ər. عطف - birləşmə), پیوند (əlaqə), پیوندگی termini-ləri ilə ifadə olunur. Daha geniş istifadə olunan və məzmunu dəqiq əks etdirən حرف

ربط termininin işlədilməsi məqsədəuyğundur. Azərbaycan dilində «bağlayıcı», rus dilində isə «союз» termini bu anlayışı dəqiq ifadə edir.

Bağlayıcıların quruluşca növləri isə sadə və mürəkkəb olmaqla, digər nitq hissələrinə uyğun حرف ربط ساده , حرف ربط مرکب , «sadə bağlayıcılar», «mürəkkəb bağlayıcılar», «простые союзы», «сложные союзы» terminləri ilə ifadə olunur. Bu anlayışların ifadəsində sinonimliyə təsadüf edilmir.

Bağlayıcıların mənə və funksiyalarına görə təsnifatına fars müəlliflərinin əsərlərində demək olar ki, rast gəlinmir. Yalnız حرف ربط termini istisna təşkil edir (95, s.451). Azərbaycan və rus müəlliflərinin əsərlərində növləri ifadə edən terminlərin tərkibində əsasən پیوندگی , bəzi hallarda حرف ربط sözlərindən istifadə olunur. Ümumiyyətlə bağlayıcıların terminoloji ifadəsində geniş istifadə olunan və tərəfimizdən məqbul sayılan حرف ربط termininin növlərin də ifadəsində işlədilməsini düzgün hesab etmək olar. Bu halda rast gəlinən fars terminlərindən heç birini düzgün və tam hesab etmədiyimiz üçün (tabeli və tabelsiz bağlayıcıları ifadə edən ilk terminlər istisna olmaqla) tərəfimizdən terminlərin yeni variantları təklif olunur və aşağıdakı termin sıralarında ilk olaraq, təklif olunan yeni, sonra isə məqbul sayılmayan terminlər göstərilir:

حرف ربط وابسته (bağli), حرف ربط تابعة (ər. تابة), حرف ربط تابعی (پیوندگیهای تابعی ; «tabeli bağlayıcılar»; «подчинительный союз» (подчинительный - tabe edilmiş).

حرف ربط همپایه (baza, bünövrə), حرف ربط غیر تابعی (پیوسته - bitişik); «tabelsiz bağlayıcılar»; «сочинительный союз» (сочинительный - qoşulmuş).

حرف ربط زمانی (پیوندگیهای زمانی ; «zaman bildirən bağlayıcılar»; «временные союзы»).

حرف ربط مقصدی (پیوندگیهای مقصدی ; «məqsəd bildirən bağlayıcılar»; «целевые союзы»).

«nəticə bildirən bağlayıcılar»; «союзы следствия».

«səbəb - چرائی (حرف چرائی , پیوندگیهای سببی , حرف ربط سببی bildirən bağlayıcılar»; «причинный союз».

تشبیه (əf. ادات تشبیه , پیوندگیهای مقایسه و تشبیه , حرف ربط مقایسه و تشبیه - bənzətmək, müqayisə); «müqayisə və bənzətmə bildirən bağlayıcılar», «oxşarlıq bildirən bağlayıcılar»; «союз сравнения», «сравнительный союз» (Azərbaycan və rus dillərində ilk göstərilən terminləri məqsədəuyğun hesab etmək olar).

«birləşmə - وصل (əf. حرف وصل , حرف عطف , حرف ربط عطف bildirən bağlayıcılar»; «соединительный союз» (соединить - birləşdirmək).

«aydınlaşdırıcı - بیان (əf. بیان - bəyan), پیوندگیهای بیانی , حرف ربط بیانی bildirən bağlayıcılar»; «изъяснительный союз», «изъяснительно-определяющие союзы».

«təyin edən bağlayıcı»; «определяющие союзы» (son iki növün rus dilində ümumi terminlə ifadəsini düzgün hesab etməyərək, fərqli terminlərin istifadəsini təklif edirik).

«xülasə - خلاصه (əf. خلاصه - xülasə); «xülasə və yekun bildirənlər»; . . .

«şərt bildirən bağlayıcı»; «шərt , حرف شرط , حرف ربط شرط «союзы условия»».

«разделительный союз»; . . . ; «حرف جدائی (جدا - ayrıl) , حرف ربط جدائی «союзы».

«qarşılıq bildirən bağlayıcılar»; «противительные союзы» (противительный - qarşılıq bildirən).

«güzəşt bağlayıcısı»; «уступительные союзы».

«işarə bağlayıcısı»; . . .

«miqdar bildirən bağlayıcılar»; . . .

«союзы исключения» (исключение - istisna).

Son növlərin fars, rus və ya Azərbaycan dillərində terminoloji ifadəsi müşahidə olunmur.

Nida. Fars dilində bu nitq hissəsinin ifadəsində sinonim terminlərin işlənməsi müşahidə edilir. Müxtəlif qrammatika kitablarında bu kateqoriyanın terminlə ifadəsi üçün sinonim məna daşıyan حرف صوت , شبه جمله , ندا sözlərindən istifadə olunsada, mənbələrdə birinci terminə daha geniş yer verilmişdir. Odur ki, bu terminlərdən məzmunu daha dəqiq ifadə etməsini, tərkibində köməkçi nitq hissələrinin ümumi adına müvafiq حرف sözünün olmasını və fars dilçilik ədəbiyyatında daha geniş işlənməsini nəzərə alıb, ilk termini məqbul hesab etmək olar.

Azərbaycan və rus dillərində bu nitq hissəsinin nominasiyasında sinonimlik müşahidə edilmir. Azərbaycan dilindəki «nida» və rus dilindəki «междометие» (междометие - arasına atılmış) termini bu nitq hissəsini dəqiq ifadə edir.

Nidanın məna növlərinə görə bölünməsində fars, Azərbaycan və rus dillərindəki fars dili qrammatikalarında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur.

Nidanın mənacə növlərinin fars dilində ifadəsində شبه جمله امید (شبه جمله - امید; آرزو - arzu; ər. دعاء - dua, xahiş), شبه جمله تشويق (ər. تحسين - yaxşılaşdırma, kamilləşdirmə; ər. تشويق - maraqlandırma), شبه جمله درد و تأسف (درد - dərdd, ağrı; ər. تأسف - haqsızlıq), شبه جمله تعجب (ər. تعجب - təəccüb), شبه جمله امر , شبه جمله احترام , شبه جمله جواب و قبول (ər. احترام - ehtiram; ər. قبول - razılıq, qəbul), و تصديق (ər. جواب - cavab; ər. تصديق - təsdiq) terminlərinin istifadəsi müşahidə edilsə də, terminin bu anlayışların ifadəsində istifadəsini daha məqbul hesab etmək olar. Rus dilində nidanın iki növə ayrılması müşahidə edilir: «междометие выражающее чувства» (чувство - hiss), «междометие выражающее волевые

побуждения» (воля - iradə). Azərbaycan dilində isə, ümumiyyətlə, nidanın növ təsnifatına rast gəlinmir.

Modal sözlər. Modal sözlər fars dilçiliyində son zamanlara qədər tədqiqat obyektı olmamışdır. Fars dilinin morfolojiyasından bəhs edən alimlər nitq hissələrinin təsnifatında semantik cəhətdən öz əvvəlki müstəqil mənalarından uzaqlaşan, morfoloji və sintaktik baxımdan əsas nitq hissələrindən fərqlənən, cümlədə ancaq münasibət bildirməklərinə görə köməkçi nitq hissələrinə yaxınlaşan modallığı ifadə vasitələrini əvvəl daşıdıqları müstəqil mənalarına görə digər nitq hissələrinin tərkibinə aid etmişlər. Lakin son zamanlar fars dilinin tədqiqi ilə məşğul olan bəzi alimlər diqqəti bu məsələnin öyrənilməsinə yönəlmişlər. Fars dilində modal sözləri Rusiyada ilk dəfə Y.A.Rubinçik araşdırmış (77, s.94-95), Azərbaycanda Ş.Şirəliyev (43) tədqiq etmişdir.

Modal sözlərin terminoloji ifadəsində fars, Azərbaycan və rus dillərində heç bir termin müxtəlifliyinə, yəni sinonim terminlərə təsadüf edilmir. Hər üç dildə bu nitq hissəsinin yalnız bir terminlə - fars dilində کلمات وجهی (35, s.287), Azərbaycan dilində «modal sözlər» (lat. modus - üsul), rus dilində isə «модальные слова» termini ilə ifadəsi müşahidə olunur. Fars dilçiliyində modal sözlər hələ geniş tədqiqat obyektı olmadığı üçün onların növləri də dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Məhz buna görə də modal sözlərin növlərinin farsca ifadə formaları fars dilçilik ədəbiyyatında müşahidə edilməmişdir.

Azərbaycan dilində modal sözlərin növlərini T.Rüstəmov (35, s.288) «həqiqiliyi, reallığı bildirən modal sözlər», «ehtimal bildirən modal sözlər», «zəruriyyət bildirən modal sözlər» terminləri ilə ifadə edir. Ş.Şirəliyev isə modal sözləri ilkin mənbələrinə görə isimlərdən təcrid olunan modal sözlər, sifətlərdən təcrid olunan modal sözlər, zərflərdən təcrid olunan modal sözlər və fəllərdən təcrid

olunan modal sözlər (43, s.6), ifadə etdikləri mənalara görə isə fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın ehtimal nöqtəyi-nəzərdən münasibətini ifadə edən modal sözlər (43, s.17), fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın zəruriyyət nöqtəyi-nəzərdən münasibətini ifadə edən modal sözlər (43, s.30) və fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın inam nöqtəyi-nəzərdən münasibətini ifadə edən modal sözlər (43, s.32) növlərinə ayırır. O, həmçinin ilk göstərilən məna növünü fərziyyəyə əsaslanıb ehtimal ifadə edən modal sözlər (43, s.20), oxşarlıq, müqayisə, təxəyyülə əsaslanıb ehtimal ifadə edən modal sözlər (43, s.24), yəqinliyə əsaslanıb ehtimal ifadə edən modal sözlər (43, s.27), üçüncü qeyd edilən məna növünü isə fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın uyğunluğa, həqiqiliyə, gerçəkliyə əsaslanıb inam dərəcəsini ifadə edən modal sözlər (43, s.32), fikrin varlıqla əlaqəsinə danışanın təbiilik nöqtəyi-nəzərdən inamını ifadə edən modal sözlər (43, s.34) növlərinə də təsnif edir.

Rus dilində Y.A.Rubinçik (77, s.94-95) «модальные слова выражающие уверенность говорящего» (уверенность - inam), «модальные слова выражающие неуверенность, или предположение» (предположение - ehtimal), «модальные слова выражающие порядок и взаимоотношение мыслей» (порядок - nizam; взаимоотношение - qarşılıqlı münasibət), «модальные слова выражающие эмоциональное отношение говорящего к высказуемой мысли», «модальные слова выражающие желательность или нежелательность совершения действия» terminlərindən istifadə edir.

Ədat. Fars dilçiliyində ədat qrupu yoxdur. Ədatlar tək-tək kitablarda müxtəlif söz qruplarının tərkibinə daxil edilir.

Bu nitq hissəsini ayıranlar fars dilində ادات (ər. أداة - hissə, ədat) terminindən istifadə edirlər. Azərbaycan dilində də eyni ter-

min işlədilir - «ədat». Rus dilində - «частица» (часть - hissə) terminindən istifadə olunur.

Ədatların növ təsnifatında fars dilində ادات شرطی , ادات استفهام , ادات انشاء , ادات نفی , ادات تعجب , ادات تشبيه (ər. اثبات - isbat), ادات اثبات (ər. استثناء - istisna), Azərbaycan dilində «sual ədatı», «işarə ədatı», «dəqiqləşdirici ədat», «məhdudlaşdırıcı ədat», «qüvvətləndirici ədat», «emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədat», «əmr ədatı», «inkar ədatı»; rus dilində «вопросительная частица», «условная частица», «частица утверждения», «частица сравнения», «отрицательная частица», «частица исключения» (исключение - istisna), «усилительная частица», «выделительно-ограничительная частица» (ограничение - məhdudiyyət), «морально-побудительная частица» (мораль - mənəviyyat; побуждение - təhrik) terminlərinin istifadəsi müşahidə olunur.

Fars, Azərbaycan və rus dillərində ədatların mənaca növlərinin fərqli bölgüylə təsnifatı müəlliflərin onları bu dillərin özünə uyğun ayırması ilə bağlıdır.

FƏSİL 3

SİNTAKTİK TERMİNLƏR

Qrammatikanın bu bölməsi fars dilində əsasən نحو (ər. نحو - tərz, sintaksis) termini ilə ifadə olunur. Terminin نحو زبان (101, s.2; زبان - dil) kimi işlənməsi də müşahidə edilir. Bundan əlavə ترکیب (91, s.151; ər. ترکیب - tərkib) terminindən də bu anlayışın ifadəçisi kimi istifadə olunur. İlk göstərilən termin məzmunu dəqiq ifadə etməklə yanaşı, daha geniş istifadəyə malik olduğu üçün məqbul sayıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ترکیب termini fars dili qrammatikasında əsasən «söz birləşməsi» mənasında işlənir.

«Sintaksis» anlayışını ifadə edən نحو və ترکیب terminlərindən, müvafiq olaraq, صرف و تجزیه (morfologiya) terminləri ilə birlikdə «qrammatika» anlayışının ifadəsində istifadə olunur: صرف و نحو , تجزیه و ترکیب . «Qrammatika» mənasında istifadə edilən digər termin دستور زبان -dır. Qeyd edilməlidir ki, bu anlayışın ifadəsində Qərb dillərindən alınma terminə də təsadüf olunur - گرامر (64, s.418; 91, s.151; ing. grammar - qayda-qanun). Bu anlayışı daha konkret ifadə edən صرف و نحو termininin istifadəsi məqbul hesab edilə bilər.

Azərbaycan və rus dillərində sinonimsiz olaraq, hər iki anlayışın ifadəsində Qərb alınmalarından istifadə olunur:

Az. - «sintaksis» (yun. syntaxis - tərtib, quruluş, nizam), «qrammatika»;

Rus - «синтаксис», «грамматика».

Söz birləşməsi

Fars dilində bu anlayış ترکیب , Azərbaycan və rus dillərində isə, müvafiq olaraq, «söz birləşməsi» və «словосочетание» (слово - söz; сочетание - birləşmə) terminləri ilə ifadə olunur. Bu terminlə-

rin heç birinin sinoniminə rast gəlinmir. Onların istifadəsini məqbul saymaq olar. Fars dilində ترکیب terminindən «sintaksis» anlayışının ifadəsində də istifadə olunur ki, bu halın da məqbul olmadığı yuxarıda qeyd edilmişdir.

Fars dilində söz birləşməsinin əsas növü izafətdir (ər. إضافة - birləşdirmə, əlavə etmə). Bu əlaqə növü اضافه və ya اضافت, bu tip birləşmə isə ترکیب اضافه termini ilə ifadə olunur.

Azərbaycan və rus dilçiliyində bu anlayışın və müvafiq terminin qarşılığı olmadığı üçün, fars dili qrammatikasında mövcud olan həmin əlaqənin ifadəsində اضافت termininin özündən istifadə olunur: Az. - «izafət», rus - «изафет».

İzafət birləşməsinin bu dillərdə terminoloji ifadəsində isə əsasən eyni mənalı olan və yalnız genişliyi və lakonikliyi ilə, yəni tərkib hissələrinin nisbətində görə fərqlənən terminlərdən istifadə olunur. Azərbaycan dilində bu anlayışın «izafət birləşməsi», «izafət tərkibi», «izafət tipli təyini söz birləşməsi», rus dilində isə «изафетное сочетание», «изафетное словосочетание» terminləri ilə ifadəsi müşahidə edilir. Zənnimizcə, daha lakonik «izafət birləşməsi» və «изафетное сочетание» terminlərinin işlənməsini qəbul etmək olar.

Birləşmələrdə izafət əlaqəsi yaradan «həmzə» fars dilində علامت اضافه, Azərbaycan dilində - «izafət əlaməti», rus dilində - «изафетный показатель» adlanır. Bu terminlər sinonimsiz işlənərək, anlayışı düzgün ifadə edir.

Fars dilində izafət birləşməsinin ikidən artıq sözdən ibarət olan növü زنجیر اضافه (ər. زنجير - zəncir) və ya تتابع اضافت (ər. تتابع - ardıcılıq) terminləri ilə ifadə olunur ki, bunlardan da birincisi məzmunu daha dəqiq əks etdirdiyi və dildə daha geniş istifadə olunduğu üçün məqbul sayıla bilər. Azərbaycan dilində həmin anlayış «izafət zənciri», «izafət silsiləsi», «izafət birləşmələri zənciri» kimi terminlərlə ifadə olunur. Fars dilindəki terminə uyğun olan və gös-

tərilən eyni səbəblərə əsaslanan birinci terminin istifadəsini daha düzgün hesab etmək olar.

Rus dilində isə bu anlayışın ifadəsində sinonimlərə rast gəlinmir, «изафетная цепь» (цепь - zəncir) termini məzmunu dəqiq əks etdirir.

İzafət birləşmələrinin tərkiblərindəki sözlər təyin olunması və ya etməsinə görə fərqlənir ki, bunlar da fars dilində, müvafiq olaraq, مضاف (ər. مضاف - təyin olunan) və مضاف اليه (ər. مضاف اليه - təyin) terminləri ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində bu anlayışların ifadəsində «təyin olunan» və «təyin», rus dilində isə «определяемое слово» və «определение» terminlərindən istifadə olunur ki, bu terminlərin hamısını müvafiq anlayışların ifadəsi üçün düzgün hesab etmək olar.

Bir sıra hallarda izafət birləşmələrində təyin olunanla təyinin yerləri dəyişir ki, bu hal fars dilində اضافۀ مقلوب (ər. مقلوب - əksinə çevrilmiş), Azərbaycan dilində «əksinə çevrilmiş izafət», rus dilində isə alınma olan «препозиция» (ing. prerosition - önqoşma) terminləri ilə ifadə olunur. İngilis dilində son termin «önqoşma» mənasını versə də, rus dilçiliyində məhz «önə keçən mövqe» mənasında işlənərək, haqqında bəhs edilən anlayışın bu cür adlandırılmasına imkan verir.

Fars dilində bəzən izafət əlamətinin düşməsi halları da müşahidə olunur ki, bunu فك اضافت (69, s.103; ər. فك - zəifləmə, azad olma) termini ilə ifadə edirlər.

Rus dilində isə bu anlayış «выпадение изафета» (69, s.103) adlanır.

Azərbaycan dilində bu anlayışın terminoloji ifadəsinə rast gəlinmir. Bu halda «izafətin düşməsi» terminindən istifadə etmək olar.

Fars dilində izafət birləşmələri mənaca da qruplaşır. Bu terminlərin birinci tərəfi əsasən اضافه , bir sıra hallarda isə تركيب sözü ilə

ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə bu sahədə sinonimlik mövcud deyildir. Rus dilində izafət birləşmələrinin bu təsnifatına rast gəlinmir. Fars dilində izafət əlaqəsi ilə bağlı olan birləşmələrin mənaca növlərinin terminoloji ifadəsində məhz اضافه ilə işlənən terminlərdən istifadə olunması düzgün hesab edilə bilər:

إضافة تخصصي (ər. تخصص - təxsis, ixtisaslaşma) - «məxsusluq bildirən söz birləşməsi» (ər. مخصوص - xüsusi, məxsus);

إضافة مكاني - «məkan bildirən söz birləşməsi»;

إضافة نسبي - «mənsubiyyət bildirən söz birləşməsi» (ər. منسوب - mənsub);

إضافة ملكي (ər. ملك - mülkiyyət) - «yiyəlik bildirən söz birləşməsi»;

تركيب زمني - «zaman bildirən söz birləşməsi»;

إضافة بياني (ər. بيان - bəyan) - «cins bildirən söz birləşməsi» (ər. جنس - cins);

إضافة تشبيهي - «oxşarlıq bildirən söz birləşməsi».

Sonuncu növdə birinci tərəf مثبه (ər. مثبّه - oxşayan), ikinci tərəf isə مشابه adlanır.

Azərbaycan dilində, müvafiq olaraq, «oxşayan» və «oxşadılan» terminləri işlədilir.

Cümlə üzvləri

Fars dilində «cümlə üzvləri» anlayışının ifadəsində «üzv» sözünün fərqli verilməsi müşahidə olunur: اعضاء جملة (ər. جملة - qr. cümlə; عضو - üzv), اجزاء جملة (ər. جز - hissəyə ayırmaq). Birinci termin əsasən Azərbaycan iranşünasları tərəfindən geniş işlənsə də, fars və rus dilçiləri ikinciyə daha çox üstünlük verirlər. Fars dilçiliyində daha möhkəm yer tapmış və məzmunu daha dəqiq ifadə edən sonuncu terminin istifadəsi düzgündür.

«Cümlənin baş üzvləri» anlayışının ifadəsində termin müxtəlifliyi daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Burada اعضاء درجه يك جملة (

یک - bir; ər. "درجۃ" - dərəcə), اجزاء عمدۃ جملہ (ər. "عمدۃ" - əsas, ümdə), قسمت اصلی (ər. "اصلی" - əsli, əsas) və bir sıra hallarda اصلی جملہ (ər. "قسمۃ" - hissə, qismət) kimi terminlərin işlənməsi müşahidə edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ikinci dərəcəli üzvlərin də ھمچۇن (ikinci - ikinci) və اجزاء فرعی جملہ (دوم - ikinci) dərəcəli, düzəltmə) terminləri ilə ifadəsinə rast gəlinir. Hər iki halda sadalanan terminlər müəyyən dərəcədə anlayışı ifadə etsə də, bu anlayışların ifadəsində biz اجزاء sözüünə üstünlük verdiyimizə və rəqəmli terminlərdən fərqli olaraq, عمدۃ və فرعی ilə yaranan terminlərin daha lakonik olmasına görə اجزاء عمدۃ جملہ və اجزاء فرعی جملہ terminlərini məqbul hesab edirik.

Yuxarıda göstərilən üç anlayışın Azərbaycan və rus dillərində terminoloji ifadəsində sinonimlik mövcud deyil və məzmunu dəqiq ifadə edən həmin terminləri məqbul hesab etmək olar:

«Cümlə üzvləri» - «члены предложения» (член - üzv; предложение - cümlə);

«Cümlənin baş üzvləri» - «главные члены предложения» (главный - baş, əsas);

«Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri» - «второстепенные члены предложения».

Fars dilində cümlədə baş üzv olan mübtədanın ifadəsində əsasən ərəb mənşəli مبتدا (102, s.554; 103, s.3766; ər. "مبتداء" - başlangıç, qr. mübtəda) və onu fars termini ilə əvəzləməyə çalışanların dilə daxil etdiyi نهاد (97, s.236; 90, s.41), bundan əlavə مسنداليه (90, s.41; 95, s.1050; ər. "مسنداليه" - mübtəda (feli cümlədə) və فاعل (103, s.2473; 95, 818; ər. "فاعل" - edən, fəal, qr. mübtəda) kimi terminlər müşahidə edilir. Ərəb mənşəli مبتدا termini dildə daha möhkəm kök salmış və anlayışı tam şəkildə düzgün ifadə etdiyi üçün bu terminin istifadəsi məqsədəuyğundur.

Xəbərin ifadəsində ərəb mənşəli خبر (105, s.153; 47, s.475; ərə. - xəbər), fars mənşəli گزاره (97, s.236; 95, s.475; izah) terminləri ilə yanaşı مسند (95, s.1047; 90, s.41; ərə. مسند - xəbər (feli cümlədə) və اسناد (103, s.275; 88, c.3, s.75; ərə. اسناد - dayaq, xəbər əlaqəsi) terminlərinə rast gəlinir. Bu halda da ərəb mənşəli خبر termininin əvəzlənməsinə heç bir ehtiyac görünmür.

Azərbaycan dilində bu anlayışların ifadəsində, ərəb və fars dillərində olduğu kimi, «mübtəda» və «xəbər», rus dilində isə latın dilindən kalka yolu ilə alınmış «подлежащее» (substantivus) və «сказуемое» (predicat) terminlərindən istifadə olunur.

Azərbaycan və rus müəlliflərinin əsərlərində xəbərin aşağıdakı növlərə ayrılmasının şahidi oluruq:

«İsmi xəbər» - «именное сказуемое»;

«Feli xəbər» - «глагольное сказуемое».

Lakin fars dilçilərinin əsərlərində xəbərin bu təsnifatına rast gəlinmir. Yalnız ismi xəbərin ifadəsində Bakıda nəşr olunan 9-11-ci siniflər üçün dərsliyin lüğətində خبرهای اسمی (18, s.92) termininə rast gəlinir. Eyni strukturu (təkcə halda) götürərək, terminlərdən fars dilində aşağıdakı kimi istifadə etmək olar: خبر فعلی, خبر اسمی.

Fars dilində cümlə üzvü olan zərfləyin və nitq hissəsi olan zərfin eyni terminlə ifadə olunması müşahidə edilir: ظرف və قيد.

Doğrudur, cümlədə zərflik rolunda əsasən zərflərin iştirak etdiyi məlum olsa da, morfologiya və sintaksis bəhslərinə aid olan bu iki anlayışın terminoloji ifadəsində fərq olmalıdır. Necə ki, Azərbaycan və rus dillərində müvafiq nitq hissəsi «zərf» və «наречие», cümlə üzvü isə «zərflik» və «обстоятельство» (обстоятельство - hal, vəziyyət) terminləri ilə ifadə olunur.

Digər cümlə üzvü olan təyinin ifadəsində isə hər üç dildə terminoloji prinsiplər, demək olar ki, pozulmamışdır: تعيين (ərə. تعيين - təyin), «təyin», «определение» (определение – təyin etmə, təyin).

Yalnız nadir hallarda fars dilində **صفت** termininin bu cümlə üzvünün ifadəçisi kimi işlənməsi hallarına da rast gəlinir (78, c.2, s.137).

Tamamlığın, eyni zamanda onun «vasitəli» və «vasitəsiz» növlərinin Azərbaycan və rus dillərində ifadəsində sinonimlik mövcud deyil:

Az. - «tamamlıq»; «vasitəli tamamlıq»; «vasitəsiz tamamlıq»;

Rus. - «дополнение» (дополнение - tamamlama, tamamlıq); «косвенное дополнение» (косвенный - dolay); «прямое дополнение» (прямой - düz, birbaşa).

Fars dilində isə bu cümlə üzvünün və onun növlərinin hər birinin terminoloji ifadəsində bir neçə sinonim termin var. Tamamlığın - **متمم** (ər. **متمم** - tamamlayan), **مفعول** (ər. **مفعول** - edilmiş, təsir); vasitəli tamamlığın - **مفعول غیر**, **مفعول بواسطه**, **متمم بواسطه**, **متمم با واسطه** və **متمم غیر صریح** (ər. **صریح** - aydın, müəyyən, birmənalı), **مفعول غیر مستقیم** (ər. **مستقیم** - birbaşa, vasitəsiz); vasitəsiz tamamlığın isə ifadəsində **مفعول صریح**, **متمم صریح**, **متمم بلا واسطه**, **متمم بی واسطه** və **مفعول مستقیم** terminlərindən istifadə olunur. Müvafiq mənaları daha dəqiq ifadə edən və tədris prosesində daha yaxşı başa düşülən **متمم**, **مفعول صریح** və **متمم بیواسطه** terminlərinin istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Cümlə

«Cümlə» anlayışının ifadəsində əksər müəlliflər ərəb dilindən alınma olan və məzmunu dəqiq ifadə edən **جملة** (ər. **جملة** – qr. cümlə) terminindən istifadə edirlər. Lakin bir sıra hallarda işlədilən ərəb mənşəli digər termin - **قضية** (64, s.383; ər. **قضية** - sual, problem, iş, təsadüf) həmin anlayışı bir o qədər də dəqiq ifadə etmir və ilk göstərilən dəqiq termin olduğu halda, bu terminin istifadəsi düzgün deyildir.

Azərbaycan dilində də eyni termin işlənilir - «cümlə». Rus dilində işlənən «предложение» termini yeganə olmaqla yanaşı, anlayışı tam şəkildə düzgün ifadə edir.

Şəxslı və şəxssız cümlələrin təsnifatı fars dilçilik ədəbiyyatında o qədər də geniş yer tapmamışdır. Ümumiyyətlə, bu anlayışı ifadə edən terminlərə fars dilində, müvafiq olaraq, yalnız P.N.Xanlarınin (جملة اسنادی ; 88, c.2, s.315) və İ.K.Ovçinnikovanın (جملة مبتدا ; 66, s.46) kitablarında rast gəlinir.

Azərbaycan və rus dillərində müvafiq, «şəxslı cümlələr» və «şəxssız cümlələr», «личные предложения» və «безличные предложения» terminlərinin işlənməsi ilə yanaşı, şəxslı cümlələr üç növə ayrılır: «müəyyən şəxslı cümlə», «qeyri-müəyyən şəxslı cümlə», «ümumi şəxslı cümlə» (27, s.21); «определенно-личное предложение», «неопределенно-личное предложение», «обобщенно-личное предложение» (78, c.2, s.840).

İsmi və feli cümlələr fars dilində – جملة اسمی və جملة فعلی terminləri ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində müvafiq anlayışlar fars terminləri ilə eyniyyət təşkil edən - «ismi cümlə» (bəzi hallarda «adlıq cümlə») və «feli cümlə» terminləri ilə ifadə olunur. Rus dilində isə birinci növün «назывное предложение» (называть - adlandırmaq) kimi işlənməsi müşahidə edilir. Digər növün araşdırılmasına, ümumiyyətlə rast gəlinmədiyi üçün bu anlayışın rus dilindəki müvafiq «глагольное предложение» termini ilə ifadəsi düzgün olar.

İntonasiya və ifadə məqsədinə görə fars dilində cümlələr 4 növə ayrılır:

1. جملة خبری və ya جملة نقلی (27, s.611) - «nəqli cümlə» - «повествовательное предложение» (повествовать - nəql etmək);

2. جملة پرسشی və ya جملة استفهامی - «sual cümləsi» - «вопросительное предложение»;

3. جملة امری - «əmr cümləsi» - ;

4. جملة تعجبی (تعجب - təəccüb) - «nida cümləsi» - . . .

Fars dilçilərinin əsərlərində **جمله خبری** termini dominantlıq təşkil edir. Sual cümləsini ifadə edən terminlərin isə fars dilində hər iki variantı geniş yayılsa da, ərəb mənşəli termin öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilmişdir və onun istifadəsi düzgün hesab oluna bilər.

Rus dilində isə «əmr» və «nida cümlələri»nə müvafiq terminlərə rast gəlinmir və onları rus dilində «повелительное предложение» və «восклицательное предложение» (восклицание - nida) terminləri ilə ifadə etmək olar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sual, əmr və nida cümlələri birlikdə, nəqli cümlədən fərqli olaraq, fars dilində **جمله انشائی** (ər. انشاء - inşa) - ümumi termini ilə ifadə olunur (21, s.97).

Fars dilində cümlələr quruluşca sadə və mürəkkəb olur:

جمله ساده - «sadə cümlə» - «простое предложение»;

جمله مرکب - «mürəkkəb cümlə» - «сложное предложение».

Lakin bir sıra hallarda sadə cümlənin **جمله بسيط** (64, s.153) və ya **قضیه بسيط** (64, s.383) terminləri ilə ifadə olunması hallarına rast gəlinir ki, bunları da düzgün hesab etmək olmaz.

Cümlənin baş üzvlərinin iştirakına görə sadə cümlələr təkterkibli və cüttərkibli olur. Lakin fars dilində yalnız ikinci növün terminoloji ifadəsinə rast gəlinir - **جمله دوترکیبی** (do - iki; ترکیب - tərkib).

Təktərkibliyi də, müvafiq olaraq, **جمله یک ترکیبی** adlandırmaq olar. Azərbaycan dilində «təktərkibli cümlə» və «cüttərkibli cümlə», rus dilində isə «односоставное предложение» (состав - tərkib) və «двусоставное предложение» terminləri anlayışları düzgün ifadə edir.

Bundan əlavə, sadə cümlələr ikinci dərəcəli cümlə üzvlərinin iştirakına görə müxtəsər və geniş olur ki, bunların terminoloji ifadəsində yalnız fars dilində sinonimliyə rast gəlinir:

جمله ساده کوتاه , جمله ساده بسیط (99, s.79) - «sadə müxtəsər cümlə» (ər. مختصر - müxtəsər) - «простое нераспространенное предложение» (распространенный - geniş);

جمله ساده بلند (ər. مبسوط - geniş), (99, s.79) - «sadə geniş cümlə» - «простое распространенное предложение».

Fars dilində ilk göstərilən terminlər daha geniş istifadə olunur. Anlayışı dəqiq ifadə edən həmin terminləri məqbul saymaq olar.

Azərbaycan dilində «bütöv cümlə» və «yarımçıq cümlə», rus dilində isə «полное предложение» (полное - tam, bütöv) və «неполное предложение» terminləri ilə sinonimsiz və düzgün ifadə olunan qarşılıqlı anlayışlar fars dilində sabitliyi qoruyub saxlaya bilməmişdir. Doğrudur, onların birinci növü yalnız bir terminlə – جمله کامل (ər. كامل - kamil, tam) ifadə olunur. Lakin yarımçıq cümlə göstərilən terminin inkarı şəklində - جمله ناکامل (64, s.153), yaxın mənalı جمله ناتمام (87, s.157) və جمله ناقص (ər. ناقص - yarımçıq) terminləri ilə ifadə olunur. Bu terminlərdən sonuncu daha geniş işlənərək, məzmunu dəqiq əks etdirdiyindən məqbul hesab edilə bilər.

Bir sözdən ibarət olan cümlə növü fars dilində جمله واژه ای (واژه - söz) və جمله یک کلمه ای (105, s.106; ər. کلمه - söz) terminləri ilə ifadə olunur. Bunların hər ikisi məzmunu eyni dərəcədə əks etdirir və daha lakonik olan birincisinin istifadəsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Azərbaycan və rus dillərində bu sahədə terminoloji prinsiplər gözlənilir: «söz cümlə», «слово предложение».

Ara cümlələrin fars dilində ifadəsində termin müxtəlifliyi mövcud deyildir: جمله معترضه (ər. معترض - mane olan, qr. ara cümlə). Rus dilində «вводное предложение» (вводное - daxil edilmiş) anlayışı ifadə edən yeganə termindir. Azərbaycan dilində isə «əlavə cümlə» (ər. علاوه - əlavə), «aralıq cümlə» və «ara cümlə» terminlə-

rindən sonuncu həm məzmun, həm forma cəhətdən daha məqsədəuyğun sayıla bilər.

Azərbaycan dilində «inkari cümlə», rus dilində isə «отрицательное предложение» terminləri ilə ifadə olunan anlayışın fars dilində terminoloji ifadəsinə yalnız bir halda rast gəlinir: *جمله قضیه منفیه* (64, s.383). Lakin bu halda terminin birinci hissəsinin *جمله*, ikinci hissəsinin isə *منفی* sözləri ilə ifadəsi daha məqsədəuyğun sayıla bilər.

Fars dilində tabelik əlaqəsinə görə mürəkkəb cümlə növlərinin ifadəsində terminoloji prinsiplər gözlənilmişdir:

جملات مرکب تابعی (ər. *تابعة* - *tabe*) - «tabeli mürəkkəb cümlə» - «сложноподчиненное предложение» (подчиненный - *tabe edilmiş*).

جملات مرکب غیرتابعی - «tabesiz mürəkkəb cümlə» - «сложносочиненное предложение» (сочиненный - *qoşulmuş*).

Lakin tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin ifadəsində termin sinonimliyinin şahidi olur. Baş cümlənin ifadəsində *جمله* *بازا* (*پایه* - *baza*, *бүнөврә*) və *جمله اصلی* terminlərinə rast gəlinir ki, bunların hər ikisinin geniş istifadəsi müşahidə edilir. Bu terminlərdən anlayışı daha düzgün ifadə edən *جمله اصلی* termininin istifadəsini məqbul saymaq olar.

Budaq cümlənin ifadəsində isə üç müxtəlif termindən istifadə olunur: *جمله فرعی* (*فرعی* - ikinci dərəcəli, düzəltmə), *جمله تابعی* və *جمله پیرو* (*پی* - *arxa*; *رو* - *getmək* *felinin kökü*). Bu terminlər müvafiq anlayışı müxtəlif cəhətlərdən izah edir və budaq cümlənin mürəkkəb cümlənin tərkibində mövqeyini əks etdirən sonuncusu daha geniş yayılsa da, baş cümlənin ifadəsində olduğu kimi, burada da tərkib hissənin əhəmiyyət dərəcəsinə görə terminoloji ifadə, zənnimizcə, düzgün olar - *جمله فرعی*.

Bu anlayışların Azərbaycan və rus dillərində ifadəsində terminoloji prinsiplər gözlənilmişdir: «Baş cümlə», «budaq cümlə»;

«главное предложение», «придаточное предложение» (придаточное - proposition sözünün kalkasıdır).

Budaq cümlə növlərinin Azərbaycan və rus dillərində sinonimsiz və dəqiq terminoloji ifadəsi olduğu üçün, biz aşağıda yalnız fars terminlərini araşdıracaq, digərlərini isə yalnız müvafiq məqamlarda misal gətirəcəyik.

Mübtəda və xəbər budaq cümlələri fars dilində, müvafiq olaraq, جمله پيرو نهاد və جمله پيرو گزاره terminləri ilə ifadə olunur. Lakin budaq cümlənin ifadəsində فرعى sözünü qəbul etdiyimiz yuxarıda göstərilmişdir. Cümlənin baş üzvlərinin ifadəsində isə fars mənşəli نهاد və گزاره terminlərindən fərqli olaraq, müvafiq ərəb mənşəli مبداء və خبر terminlərinin istifadəsini məqbul saydığımıza görə, müvafiq budaq cümlə növlərinin ifadəsində terminlərin aşağıdakı kimi verilməsini düzgün hesab edirik: جمله فرعى خبر və جمله فرعى مبداء.

Azərbaycan və rus dillərində müvafiq «mübtəda budaq cümləsi», «xəbər budaq cümləsi» və «придаточное подлежащее», «придаточное сказуемое».

Tamamlıq budaq cümləsi fars dilində əsasən جمله پيرو متممى termini ilə ifadə olunsada, جمله فرعى تکمیلی (66, s.205; әr. تکمیل - təkmil) və جمله مکمل (64, s.153; әr. مکمل - kamil) kimi terminlərin işlənməsi də müşahidə edilir. Tamamlığın متمم termini ilə ifadəsini düzgün hesab etdiyimizə görə, göstərilən terminlərin heç birinin anlayışın ifadəsində kamil olmadığını deyə bilərik. Terminin جمله فرعى متممى formasında verilməsi daha düzgün olardı.

Azərbaycan və rus dillərində: «tamamlıq budaq cümləsi» və «придаточное дополнительное».

Təyin budaq cümləsi isə جمله فرعى تعيينی və جمله پيرو تعيينی termini ilə ifadə olunur ki, bunlardan da sonuncusu yuxarıda izah edilən səbəbdən məqbul sayıla bilər.

Azərbaycan və rus dillərində: «təyin budaq cümləsi» və «придаточное определительное».

Azərbaycan və rus müəlliflərinin zərflik budaq cümləsini tədqiq etmələri hallarına rast gəlinmə də («zərflik budaq cümləsi» və «придаточное обстоятельство»), fars dilində onun terminoloji ifadəsinə təsadüf olunmur.

Zaman budaq cümləsinin fars dilində ifadəsində zamanın verilməsində dəqiqlik olsa da, budaq cümlənin پیرو və ya فرعی sözləri ilə ifadəsi müşahidə olunur. Yuxarıda izah edilən səbəbdən جمله فرعی زمانی termini məqbul sayıla bilər.

Azərbaycan və rus dillərində: «zaman budaq cümləsi» və «придаточное времени».

Səbəb budaq cümləsinin ifadəsində جمله پیرو سبب və جمله علت (ər. علت - səbəb) terminlərinin işlənməsi müşahidə edilir. Fars dilində bu iki termin yaxın mənalı olsa da, onlardan birincisindən daha geniş istifadə olunur və quruluşca daha müvafiqdir. Lakin burada da məhz فرعی sözünün istifadəsini düzgün hesab etmək olar: جمله فرعی سببی .

Azərbaycan və rus dillərində: «səbəb budaq cümləsi» və «придаточное причины».

Məqsəd budaq cümləsi fars dilində جمله مقصدی (ər. مقصد - məqsəd) və جمله فرعی مقصدی terminləri ilə ifadə olunur ki, bu halda da فرعی ilə düzələn termini düzgün hesab etmək olar.

Azərbaycan və rus dillərində: «məqsəd budaq cümləsi» və «придаточное цели».

Şərt budaq cümləsinin fars dilində ifadəsində şərti ifadə edən termin sabit olmaqla, جمله فرعی شرطی , جمله پیرو شرطی və قضیه (gü. - گزشت) جمله پیرو گزشت termini müşahidə edilir. Bunlardan birincisinin istifadəsi daha düzgündür.

Azərbaycan və rus dillərində: «şərt budaq cümləsi» və «придаточное условия».

Güzəşt və nəticə budaq cümlələrinin fars dilində hərəsinin yalnız bir terminlə ifadəsinə rast gəlinir - (gü. - گزشت) جمله پیرو گزشت -

zəşt) və جمله پيرو نتيجه . Bu hallarda da terminlərin ifadəsində فرعى
 sözündən istifadə etmək düzgün olardı: جمله فرعى گذشت və
 فرعى نتيجه.

Azərbaycan və rus dillərində: «güzəşt budaq cümləsi» və «придаточное уступительное»; «nəticə budaq cümləsi» və «придаточное следствия».

Bunlardan əlavə P.N.Xanlari tabeli mürəkkəb cümlənin daha bir neçə növünü də göstərir (87, s.256). Bunlardan yalnız üçünə bəzi rus müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinir:

«придаточное образа действия» (84, s.141; 76, s.27);

«придаточное сравнения» (84, s.190),
«придаточные уподобительные предложения» (81, s.145);

«придаточное исключения» (76, s.17). - پیرو استثناء

Rus dilində ikinci halda ilk göstərilən terminlər düzgündür. Fars terminlərində جمله və فرعى sözlərinin istifadəsini düzgün hesab etmək olar. Azərbaycan dilində isə həmin terminə dilimizdə müvafiq olan sözlərdən istifadə etmək olar. Deyilənləri nəzərə alaraq, fars və Azərbaycan dillərində terminlərin aşağıdakı kimi verilməsini məqbul saymaq olar:

«tərz-hərəkət budaq cümləsi»; - جملة فرعي وضع و حالت

«müqayisə budaq cümləsi»; - جملة فرعی مقایسه و تشبیه

«istisna budaq cümləsi» - جمله فرعی استثناء

P.N.Xanlarının göstərdiyi terminlər sırasında پیرو الحاقی (ər. الحاق - birləşdirmə) və پیرو غرضی -i də (ər. غرض - qəraz) qeyd etmək lazımdır (87, s.256). Bunları müvafiq فرعی الحاقی və جملة جملة فرعی terminləri ilə əvəz etmək düzgün olar.

Azərbaycan və rus dillərində, ümumiyyətlə, bu anlayışlara rast gəlinmir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işində XX əsrin son rübündə fars dilinə aid fars, Azərbaycan və rus dillərində yazılmış elmi ədəbiyyatdan, dərslik, dərs vəsaitləri və lüğətlərdən toplanmış morfologiya və sintaksisə aid terminoloji material leksik-semantik baxımdan ilk dəfə olaraq müqayisəli şəkildə ətraflı təhlil edilmişdir.

Aparılan tədqiqat fars dili qrammatikası terminlərinin yaranma yolları və mövcud vəziyyəti, onların dəqiqləşdirilməsi, birmənalılığının təmin edilməsi ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı müddəa, mülahizə və təkliflərin irəli sürülməsinə imkan vermişdir:

1) XX əsrin son rübündə fars dilinə aid fars, Azərbaycan və rus dillərində yazılmış ədəbiyyatda müvafiq qrammatik kateqoriyaları əsasən dəqiq və lakonik ifadə edən, leksik-semantik tələblərə cavab verən terminlər olsa da, bu sahədə bir sıra qüsurlara və uyğunsuzluqlara da yol verilmişdir.

Tədqiqatın gedişində gəldiyimiz qənaətə görə bu qüsurlara və uyğunsuzluqlara aşağıdakı halları aid etmək olar:

a) Eyni anlayışı ifadə etmək üçün müxtəlif terminlərdən istifadə edilir. Bu isə terminologiyada məqbul sayılmayan sinonimlik halları yaradır;

b) Müxtəlif anlayışların eyni terminlə ifadə olunması həmin anlayışların məzmunundakı fərqlərin dəqiq şəkildə nəzərə alınmasına imkan verməyən omonimliyə gətirib çıxarır;

c) Bir sıra hallarda istifadə olunan terminlər müvafiq anlayışın məzmununu düzgün, dəqiq və lakonik ifadə etmir, bəzən isə tədqiqatda müqayisə edilən dillərdən birində olan anlayışın digər dildə nominasiyasına rast gəlinmir.

2) Tədqiqatın gedişində fars dili qrammatikası terminlərinin yaradılması və işlədilməsinin mövcud vəziyyətində nəzərə çarpan qüsurların aşağıdakı səbəbləri müəyyənləşdirilmişdir:

a) Həm alınma, həm də dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlərin paralel işlədilməsi;

b) Başqa dildən alınma sinonim terminlərdən istifadə edilməsi;

c) Alınma və daxili imkanlar hesabına yaranmış sinonim termin birləşmələri ilə yanaşı, onların tərkib hissələrinin qarışıq işlənməsi nəticəsində düzələn hibrid terminlərdən istifadə olunması;

ç) Bəzi hallarda fars, Azərbaycan və rus dillərinin hər birində ayrılıqda, eləcə də, bu dillərin qrammatik terminlərinin qarşılıqlı müqayisəsində terminlərin müxtəlif mövqelərdən əsaslandırılması və eyni tipli anlayışların müxtəlif variantlarda ifadə edilməsi;

d) Bir sıra hallarda müxtəlif anlayışların ifadəsində onların mənə çalarları arasında fərqi nəzərə alınmaması və terminologiyanın əsas prinsiplərindən olan birmənalılığın gözlənilməməsi üzündən eyni termindən istifadə olunması;

e) Bəzi hallarda ümumi morfoloji və sintaktik kateqoriyaların tərkib hissələrinin müxtəlif qrammatik konstruksiyalarda verilməsi nəticəsində terminlərin sistemliliyi tələbinə riayət edilməməsi;

ə) Lakonik ifadəsi mümkün olan anlayışların geniş tərkibli terminlərlə ifadə olunması;

f) Bəzi qrammatik anlayışların müvafiq məntiqi tərifə əsasən deyil, onların təsviri izahına əsasən aydınlaşdırıldıqlarına görə həmin anlayışları ifadə edən xüsusi terminlərin olmaması.

3) Fars dili qrammatikası terminlərinin yaradılması və işlədilməsi sahəsində müəyyən edilmiş qüsurların aradan qaldırılması məqsədilə:

a) Mövcud sinonimlik hallarında müvafiq anlayışın məzmununu daha düzgün, aydın və dəqiq ifadə edən terminlər müəyyənləşdirilmiş və onların işlədilməsinin məqbulluğu əsaslandırılmışdır;

b) Omonimliklə əlaqədar olaraq, müxtəlif anlayışlardan hansının mövcud terminlə dəqiq ifadə olunması müəyyənləşdirilmiş və

digər anlayışın daha müvafiq terminlə adlandırılması əsaslandırılmışdır;

c) Dəqiq terminoloji ifadəsi olmayan bəzi qrammatik anlayışları adlandırmaq üçün yeni terminlər təklif edilmişdir.

4) Nəzəri və təcrübi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, tədqiqat işinə tərtib prinsiplərinə görə orijinallığı ilə səciyyələnən, fars dilinə aid morfoloji və sintaktik terminlər, onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları, işlədilməsi qeyri-məqbul sayılan, eləcə də müəllifin təklif etdiyi terminlər haqqında kompleks məlumat verən terminlər sözlüyü əlavə edilmişdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində

1. Azəri Ə., Hatəmi N. Fars dili. 6-7-ci sinif. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1959, 256 s.
2. Bağirova G. Müasir Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin yaranması mənbələri və üsulları haqqında. Azərbaycan EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1985, N3, s.83-86.
3. Bağirova G. Tədris işlərində terminlərin əhəmiyyəti. «Terminologiya məsələləri». Bakı, Elm, 1987, s.72-76.
4. Bağirova G. Azərbaycan dili terminologiyasının təkmilləşməsi prosesi. «Terminologiya məsələləri». Bakı, Elm, 1990, s.30-33.
5. Budaqov R.A. Dilçiliyə dair oçerklər. Bakı, Azərnəşr, 1956, 288 s.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.
8. Ələkbərova A., Məmmədova M. Fars dili. 7-ci sinif. Bakı, Maarif, 1991, 137 s.
9. Ələkbərova A., Hüseynli S. Fars dili. 8-ci sinif. Bakı, Maarif, 1993, 150 s.
10. Ələsgərova T. Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər. Bakı, Elm, 1972, 269 s.
11. Əlizadə H. Prefiksli (önqoşmalı) fellər. ADU Elmi Əsərlər, Şərqşünaslıq seriyası. N 1, 1972, s. 3-6.
12. Əlizadə H., Hatəmi N. Fars dili. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1961, 482 s.
13. Fərəcov Ə.Ə. Müxtəsər dilçilik lüğəti. Bakı, Azərbaycan dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı, 1960, 160 s.

14. Hatəmi N. Fars danışiq dili. Bakı, Maarif, 1965, 318 s.
15. Hatəmi N. Fars dili. 1-ci kurs. Bakı, Maarif, 1984, 374 s.
16. Hatəmi N. Fars dili. 2-ci kurs. Bakı, Yazıçı, 1986, 287 s.
17. Hatəmi N. Fars dili. 3-cü kurs. Bakı, Maarif, 1992, 312 s.
18. Hatəmi N., Rüstəmovə T. Fars dili. 9-11-ci sinif. Bakı, Azərbaycan tədris ədəbiyyatı nəşri, 1965, 267 s.
19. Hatəmi N., Şirəliyev Ş. Fars dili. 9-cu sinif. Bakı, Maarif, 1993, 143 s.
20. Hatəmi N., Şirəliyev Ş. Fars dili. 10-cu sinif. Bakı, Maarif, 1994, 176 s.
21. Hatəmi N., Şirəliyev Ş. Fars dili. 11-ci sinif. Bakı, Maarif, 1996, 182 s.
22. Həsənovə Ə. Dilçilik terminlərinin yaranması yolları. Azərbaycan EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1990, N2, s.87-90.
23. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991, 191 s.
24. Qasımov M. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 46 s.
25. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973, 186 s.
26. Quliyeva X. Kalka üsulu ilə dilimizdə termin yaradılması. «Terminologiya məsələləri». Bakı, Elm, 1987, s.69-72.
27. Mahmudov H.Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi. Bakı, ADU nəşri, 1975, 168 s.
28. Mahmudov H.Ş., Seyidov T.M., Axundov R.M. Fars dili. 6-cı sinif. Bakı, Maarif, 1991, 223 s.
29. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997, 312 s.
30. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1961, 259 s.

31. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1966, 300 s.
32. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 123 s.
33. Rüstəmov T. Fars dilində feli sifət və feli sifət tərkibləri. Bakı, ADU, 1977, 92 s.
34. Rüstəmov T. Fars dili. Tehran, 1997, 822 s.
35. Rüstəmov T. Fars və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası. Tehran, 1998, 292 s.
36. Sadıqova C. Fars dilində şəxs əvəzlilikləri. Bakı, Elm, 1975, 180 s.
37. Sadıqova C., Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı, Elm, 1990, 225 s.
38. Sadıqova S. Sintaktik üsulla yaranan termin-söz birləşmələri. Azərbaycan EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1985, N3, s.72-74.
39. Sultanov R. Sədi yaradıcılığında «Gülüstan». Bakı, Azər-nəşr, 1961, 336 s.
40. Sultanov R., Mahmudov H., Nəzərli Ə. Fars dili. 7-8-ci sinif. Bakı, Azərbaycan dövlət pedaqoji ədəbiyyat nəşri, 1966, 228 s.
41. Şəfai Ə., Ələkbərova A. Fars dili. 6-cı sinif. Bakı, Maarif, 1966, 119 s.
42. Şəfai Ə., Rüstəmov T., Ələkbərova A., Zülfüqarova F. Müasir fars ədəbi dilinin morfolojiyası. Bakı, ADU, 1982, 108 s.
43. Şirəliyev Ş. Müasir fars dilində modal, ara söz və söz birləşmələri. Bakı, ADU, 1978, 91 s.
44. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 306 s.
45. Yəqubi Ə. Fars dili. İxtisası xarici dil olmayan ali məktəblərin qiyabi filologiya fakültələrinin 1-2-ci kurs tələbələri üçün dərslik. Bakı, API nəşri, 1984, 166 s.

46. Yəqubi Ə., Zindədil P. Fars dili. 2-ci kurs. Bakı, API, 1990, 141 s.

Rus dilində

47. Авербух К.В. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты. «Вопросы языкознания». 1986, N6, с.38-49.

48. Алибейли Ш. Антонимы в персидском языке. Баку, издательство «Элм», 1991, 107 с.

49. Ализаде Г.А. Времена глагола в современном персидском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1954, 16 с.

50. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, издательство «Московская Энциклопедия», 1966, 606 с.

51. Бакиханов А. Краткая грамматика персидского языка. Тифлис, 1841, 98 с.

52. Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. Москва, издательство «Учпедгиз», 1959, 78 с.

53. Блинова О.И. Термин и его мотивированность. В кн. Терминология и культура речи. Москва, издательство «Просвещение», 1981, с.28-37.

54. Большая Советская Энциклопедия. Москва, издательство «Большая Советская Энциклопедия», 1956, том 42, 668 с.

55. Веретенников А.А. О фразеологизованных синтаксических конструкциях в персидском языке. «Вестник Московского Университета», серия Востоковедения. N1, 1995, с.46-51.

56. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Ленинград, издательство «Учпедгиз», 1947, 784 с.

57. Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизируемой терминологии. В кн. «Терминология и норма». Москва, издательство «Наука», 1972, с.5-32.

58. Даниленко В.П. Русская терминология. Москва, издательство «Наука», 1977, 246 с.

59. Жирков Л.И. Персидский язык. Элементарная грамматика. Москва, Книжная фабрика центрального издательства народов СССР, 1927, 207 с.

60. Залеман К.Г., Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка. Санкт-Петербург, 1890, 100 с.

61. Кузькин Н.П. К вопросу о сущности термина. Вестник Ленинградского университета, серия истории, языка и литературы. N20, 1962, с.136-146.

62. Лейчик В.М. О языковом субстрате термина. «Вопросы языкознания», 1986, N5, с.87-97.

63. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, издательство АН СССР, 1961, 158 с.

64. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960, 668 с.

65. Овчинникова И.К. Учебник персидского языка. Москва, издательство МГУ, 1956, 440 с.

66. Овчинникова И.К. Русско-персидский словарь. Москва, издательство «Советская Энциклопедия», 1965, 1091 с.

67. Овчинникова И.К., Мамедзаде А.К. Учебник персидского языка. 1-й курс. Москва, издательство Московского университета, 1966, 450 с.

68. Овчинникова И.К., Мамедзаде А.К. Учебник персидского языка. 2-ой курс. Москва, издательство Московского университета, 1971, 614 с.

69. Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, издательство Института Международных Отношений, 1959, 411 с.
70. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. Москва, издательство Московского университета, 1975, 206 с.
71. Петушков В.П. Лингвистика и терминоведение. В кн. «Терминология и норма». Москва, издательство «Наука», 1972, с.102-116.
72. Полякова А.В. О способах выражения побуждения в персидском языке. «Вестник Московского Университета», серия Востоковедения. N 3, 1985, с.59-65.
73. Радовильский М.Е. Персидско-русский словарь. Москва, Русский язык, 1960, 796 с.
74. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва, издательство «Просвещение», 1967, 542 с.
75. Рзаева А. Наречия в современном персидском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1963, 19 с.
76. Рубинчик Ю.А. Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке. Москва, издательство института Востоковедения, 1959, 218 с.
77. Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, издательство восточной литературы, 1960, 140 с.
78. Рубинчик Ю.А. Персидско-русский словарь. Москва, «Русский язык», 1983, I том, 800 с., II том, 864 с.
79. Хатеми Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обогащения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1968, 116 с.

80. Хрисанов Н.В. Категория наречия в современном персидском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 1969, 35 с.

81. Шарова Е.Н. Использование форм изъявительного и сослагательного наклонения в тождественных синтаксических условиях. В кн. Индийская и Иранская филология. Москва, издательство «Наука», 1964, с.142-151.

82. Шарова Е.Н., Левковская Р.Г., Иванов В.Б. Курс персидского языка. Москва, издательство МГУ, 1983, 250 с.

83. Шелов С.Д. Логическое и лингвистическое в определении терминов. Известия АН СССР, 1987, том 46, N2, с.111-121.

84. Шойтов А.М., Иванов В.Б. Учебное пособие по персидскому языку для студентов 2-го курса. Москва, издательство МГУ, 1990, 207 с.

Türk dilinda

85. Namza Zulfikar. Terim sorunları. Ankara, Turk tarih kurumu basim evi, 1991, 213 s.

Fars dilinda

86. ابوالقاسم سهیلی. فعل متعدی یا فعل سببی. مجله زبانشناسی، شماره 2-1، سال 1366. ص. 91-178

87. پرویز ناتل خانلری. دستور زبان فارسی. تهران. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. سال 1351. 397 ص

88. پرویز ناتل خانلری. تاریخ زبان فارسی. تهران. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران. جلد دوم، سال 1352. 349 ص؛ جلد سوم، سال 1354. 338 ص.

89. حسن احمدی گیوی، حسن انوری. فارسی و دستور. تهران، انتشارات سهامی عام. سال 1370، 206 ص.

90. حسین عمید. فرهنگ فارسی عمید. تهران. مؤسسه انتشارات امیر کبیر. سال 1375. 2533 ص.

91. حسن انوری. دستور زبان فارسی. تهران. انتشارات دانشگاه پیام نور، سال 1369، 179 ص.
92. زبان فارسی (1-2). تهران، شرکت چاپ و نشر کتابهای درسی زبان ایران. سال 1376. 145 ص.
93. صادق امین مدنی. دستور زبان فارسی. مجلهٔ زبانشناسی، شماره 1، سال 1365. 304-308 ص.
94. عبدالرحیم همایون فرّخ. دستور جامع زبان فارسی. تهران، انتشارات مطبوعات علی اکبر علمی. سال 1337، 1142 ص.
95. غلامحسین صدری افشار، نسرین حکمی، نسترن حکمی. فرهنگ فارسی امروز. تهران. مؤسسهٔ نشر کلمه. سال 1373. 1240 ص.
96. فارسی. سال سوم دورهٔ راهنمای تحصیل. تهران، شرکت چاپ و نشر ایران، سال 1376، 170 ص.
97. فهری باقری. مقدمات زبانشناسی. تبریز. سال 1371. 360 ص.
98. کامیاب خلیلی. فرهنگ مشتقات مصدری. جلد اول. تهران، سال 1367. 265 ص.
99. محمد جواد شریعت. دستور زبان فارسی. تهران. انتشارات اساطیر. سال 1370. 464 ص.
100. محمد دبیر مقدم. مجهول در زبان فارسی. مجلهٔ زبانشناسی، شماره 1. سال 1364. 31-47 ص.
101. محمد رضا باطنی. توصیف ساختمان دستور زبان فارسی. تهران، انتشارات امیر کبیر، سال 1370، 192 ص.
102. محمد کنار. فرهنگ جامع فارسی به ترکی استانبولی. تهران. انتشارات شیرین. سال 1374. 712 ص.
103. محمد معین. فرهنگ فارسی. تهران. مؤسسهٔ انتشارات امیر کبیر. سال 1375. 2351 ص.
104. نادر وزینپور. دستور زبان فارسی. تهران، انتشارات معین. سال 1370. 294 ص.
105. همدخت همایون. واژه نامهٔ زبانشناسی و علوم وابسته. تهران. سال 1372. 496 ص.

İXTİSARLAR

Az. - Azərbaycan dili

qr. - qrammatika

ər. - ərəb dili

ing. – ingilis dili

yun. - yunan dili

lat. - latın dili

rus. - rus dili

üm. slav. - ümumi slavyan dili

fars. – fars dili

ƏLAVƏ

Terminlər sözlüyü

Sözlük tədqiqat işinin predmetini təşkil edən fars dili qrammatikası terminlərinin tədqiqi gedişində irəli sürülən müddəa və təkliflər əsasında tərtib edilmişdir.

200 qrammatik anlayışın terminoloji ifadəsini əhatə edən sözlüyə fars dilinə aid morfoloji və sintaktik terminlər, onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları daxil edilmişdir.

Sözlükdə terminoloji nöqsanlar olan hallarda ilk növbədə aparılan tədqiqat nəticəsində mövcud tələblərə cavab verməsi müəyyənləşdirilmiş terminlər göstərilir. Eyni anlayışın ifadəsində rast gəlinən, lakin nöqsanlı olması səbəbilə istifadəsinin məqsədəuyğun hesab edilmədiyi terminlər isə mötərizədə verilmişdir.

Eyni zamanda müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər, həmçinin morfoloji və sintaktik quruluşları mövcud tələblərə uyğunlaşdırılan yeni konstruksiyalı terminlər * (ulduz) işarəsi ilə qeyd edilib.

اجزاء جملہ (اعضاءى جملہ)	cümlə üzvləri	члены предложения
اجزاء عمدہ جملہ (اعضاءى اصلى جملہ ، قسمت اصلى ، اعضاءى درجہ يک جملہ)	cümlənin baş üzvləri	главные члены предложения
اجزاء فرعى جملہ (اعضاءى درجہ دوم جملہ)	cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri	второстепенные члены предложения

ادات	ədat	частица
ادات اثبات	- - -	частица утверждения
ادات استثناء	- - -	частица исключения
ادات استفهام	sual ədatı	вопросительная частица
ادات تشبيه	- - -	частица сравнения
ادات تعجب	- - -	- - -
ادات شرطی	- - -	условная частица
ادات نفی	inkar ədatı	отрицательная частица
اسم (نام ، اسم ذات)	isim	имя существительное
اسم آلت	alət bildirən isim*	имя орудия
اسم خاص (اسم علم)	xüsusi isim	имя собственное (собственное имя существительное)
اسم ذات (اسم عين)	konkret isim	имя конкретное (конкретное имя существительное, вещественное имя существительное)
اسم زمان	zaman bildirən isim*	имя времени
اسم ساده (اسم بسیط ، اسم جامد)	sadə isim	имя простое (имя несложное)
اسم عام (اسم جنس)	ümumi isim	имя нарицательное
اسم گروهی (اسم جمع)	topl u isim	имя собирательное (собирательное имя существительное)
اسم مرکب	mürəkkəb isim	имя сложное

اسم مشتق	düzəltmə isim	имя производное (деривативное имя)
اسم مصدر	ismi məsdər	отглагольное имя (имя действия)
اسم معنی	mücərrəd isim (abstrakt isim)	имя отвлеченное (отвлеченное имя существительное, абстрактное имя существительное)
اسم مكان	məkan bildirən isim*	имя места
اضافه (اضافت)	izafət	изафет
اضافه بیانی	cins bildirən söz birləşməsi	- - -
اضافه تخصیصی	məxsusluq bildirən söz birləşməsi	- - -
اضافه تشبیهی	oxşarlıq bildirən söz birləşməsi	- - -
اضافه زمانی (ترکیب زمانی)	zaman bildirən söz birləşməsi	- - -
اضافه مقلوب	əksinə çevrilmiş izafət	препозиция
اضافه مکانی	məkan bildirən söz birləşməsi	- - -
اضافه ملکی	yiyyət bildirən söz birləşməsi	- - -
اضافه نسبی	mənsubiyyət bildirən söz birləşməsi	- - -
افعال باقاعده	qaydalı fəllər	правильные глаголы

(افعال قیاسی ، افعال منظم ، فعل سالم)	(qiyasi fellər, düzgün fellər)	
افعال بی قاعده (افعال سماعی، افعال نامنظم، فعل بی قانون)	qaydasız fellər (səmayi fellər, düzgün olmayan fellər)	неправильные глаголы
افعال تام	tam fellər	- - -
افعال ساده	sadə fellər	простые глаголы (непроизводные глаголы)
افعال غیر متعدی (افعال لازم ، ناگذار)	təsirsiz fellər	непереходные глаголы
افعال کامل التصریف	tam təsrif olunan fellər	полноспрягаемый глагол*
افعال متعدی (افعال غیر لازم، گذرا)	təsirli fellər	переходные глаголы
افعال مجهول	məchul fellər	страдательный залог (пассивный залог)
افعال مرکب	mürəkkəb fellər	сложные глаголы (составные глаголы, описательные глаголы)
افعال مشتق (فعل مقید ، فعلهای پیشوندی)	düzəltmə fellər (önqoşmalı fellər, ön şəkilçili fellər, prefiksli fellər)	производные глаголы (приставочные глаголы, префиксальные глаголы, глаголы с приставками, глаголы с префиксами, глаголы с превербами)

افعال معلوم	məlum fellər	действительный залог (активный залог)
افعال ناقص التصريف	tam təsrif olunmayan fellər	неполноспрягаемый глагол*
اول شخص (اول کس ، متکلم ، ضمير متکلم ، گوینده)	1-ci şəxs	1-ое лицо
بی جان (غیر ذی روح)	cansız	неодушевленный
تنثیه (جمع دو تائی ، مثنی)	ikilik bildirən isim (təsniyə)	двойственное число
ترکیب	söz birləşməsi	словосочетание
ترکیبات صفت فاعلی	feli sifət tərkiqləri	причастный оборот
ترکیبات صفت مفعولی	feli sifət tərkiqləri	причастный оборот
ترکیب اضافہ	izafət birləşməsi (izafət tərkiqi, izafət tipli təyini söz birləşməsi)	изафетное сочетание (изафетное словосочетание)
تعیین (صفت)	təyin	определение
جاندار (ذی روح)	canlı	одушевленный
جمع	cəm	множественное число
جمع صحیح (جمع مصحح ، جمع سالم)	düzgün cəm	правильное множественное число
جمع مکسر (جمع مجعول، جمع غیر سالم)	sınıq cəm	ломанное мно- жественное число (разбитое мно- жественное число, неправильное множественное

		число)
جملات مرکب تابعی	tabeli mürəkkəb cümlə	сложноподчиненное предложение
جملات مرکب غیر تابعی	tabesiz mürəkkəb cümlə	сложносочиненное предложение
جمله (قضیه)	cümlə	предложение
جمله استفهامی (جمله پرسشی)	sual cümləsi	вопросительное предложение
جمله اسمی	ismi cümlə (adlıq cümlə)	назывное предложение
جمله اسنادی (جمله بی مبتدا)	şəxssiz cümlə	безличное предложение
جمله اصلی (جمله پایه)	baş cümlə	главное предложение
جمله امری	əmr cümləsi	повелительное предложение
جمله تعجبی	nida cümləsi	восклицательное предложение
جمله خبری (جمله نقلی)	nəqli cümlə	повествовательное предложение
جمله دو ترکیبی	cüttərkibli cümlə	двусоставное предложение
جمله ساده (جمله بسیط ، قضیه بسیط)	sadə cümlə	простое предложение
جمله ساده بسیط (جمله ساده کوتاه)	sadə müxtəsər cümlə	простое нераспространенное предложение
جمله ساده میسوط (جمله ساده بلند)	sadə geniş cümlə	простое распространенное предложение

جمله فرعی (جمله تابعی، جمله پیرو)	budaq cümlə	придаточное предложение
* جمله فرعی استثنا (پیرو استثنا)	istisna budaq cümləsi*	придаточное исключения
* جمله فرعی الحاقی (پیرو الحاقی)	- - -	- - -
جمله فرعی تعیینی (جمله پیرو تعیینی)	təyin budaq cümləsi	придаточное определятельное
* جمله فرعی خبر (جمله پیرو گزاره)	xəbər budaq cümləsi	придаточное сказуемое
جمله فرعی زمانی (جمله پیرو زمانی)	zaman budaq cümləsi	придаточное времени
* جمله فرعی سببی (جمله پیرو سببی ، جمله علت)	səbəb budaq cümləsi	придаточное причины
جمله فرعی شرطی (جمله پیرو شرطی ، قضیه شرطی)	şərt budaq cümləsi	придаточное условия
* جمله فرعی غرضی (پیرو غرضی)	- - -	- - -
* جمله فرعی گذشت (جمله پیرو گذشت)	güzəşt budaq cümləsi	придаточное уступительное
* جمله فرعی مبتدا (جمله پیرو نهاد)	mübtəda budaq cümləsi	придаточное подлежащее
* جمله فرعی متممی (جمله پیرو متممی ، جمله فرعی تکمیلی ، جمله مکمل)	tamamlıq budaq cümləsi	придаточное дополнительное
* جمله فرعی مقایسه و تشبیه	müqayisə budaq cümləsi	придаточное сравнения

(پيرو مقايسه و تشبيه)		
جمله فرعى مقصدى (جمله پيرو مقصدى)	məqsəd budaq cümləsi	придаточное цели
* جمله فرعى نتيجه (جمله پيرو نتيجه)	nəticə budaq cümləsi	придаточное следствия
جمله فرعى وضع و حالت (پيرو وضع و حالت)	tərzi-hərəkət budaq cümləsi	придаточное образа действия
جمله فعلی	feli cümlə	глагольное предложение*
جمله کامل	bütöv cümlə	полное предложение
جمله مرکب	mürəkkəb cümlə	сложное предложение
جمله معترضه	ara cümlə (əlavə cümlə, aralıq cümlə)	вводное предложение
* جمله منفی (قضیه منفی)	inkari cümlə	отрицательное предложение
جمله ناقص (جمله ناکامل، جمله نا تمام)	yarımçıq cümlə	неполное предложение
جمله واژه ای (جمله یک کلمه ای)	söz cümlə	слово предложение
* جمله یک ترکیبی	təktərkipli cümlə	односоставное предложение
* حال ملموس (مضارع ملموس، زمان حال استمراری، حال ناتمام، زمان کنونی ملموس)	indiki zaman davam forması	настоящее конкретное время (настоящее длительное время)
حرف اضافه	qoşma	предлог

حرف پس اضافه (حرف پسایند)	sonqoşma	последлог
حرف پیش اضافه (حرف جر ، حرف پیشین)	önqoşma	предлог
حرف ربط (حرف عطف ، پیوند ، پیوندگی)	bağlayıcı	союз
حرف ربط بیانی (پیوندگیهای بیانی)	aydınlaşdırıcı bağlayıcılar	изъяснительный союз (изъяснительно- определительные союзы)
حرف ربط تابعی (حرف ربط وابسته ، پیوندگیهای تابعی)	tabeli bağlayıcılar	подчинительный союз
حرف ربط تعیینی (پیوندگیهای تعیینی)	təyin edən bağlayıcı	определительные союзы
حرف ربط جدائی (حرف جدائی)	- - -	разделительный союз
حرف ربط خلاصه (پیوندگیهای خلاصه)	xülasə və yekun bildirən bağlayıcılar* (xülasə və yekun bildirənlər)	- - -
حرف ربط زمانی (پیوندگیهای زمانی)	zaman bildirən bağlayıcılar	временные союзы
حرف ربط ساده	sadə bağlayıcılar	простые союзы
حرف ربط سببی (پیوندگیهای سببی ، حرف چرائی)	səbəb bildirən bağlayıcılar	причинный союз
حرف ربط شرط	şərt bildirən	союзы условия

(حرف شرط)	bağlayıcılar	
حرف ربط عطف (حرف عطف ، حرف وصل)	birləşdirici bağlayıcılar	соединительный союз
حرف ربط غیر تابعی (پیوندگیهای غیر تابعی، حرف ربط همپایه ، حرف پیوسته)	tabesiz bağlayıcılar	сочинительный союз
حرف ربط مرکب	mürəkkəb bağlayıcılar	сложные союзы
حرف ربط مقایسه و تشبیه (پیوندگیهای مقایسه و تشبیه ، ادات تشبیه)	müqayisə və bənzətmə bildirən bağlayıcılar (oxşarlıq bildirən bağlayıcılar)	союзы сравнения (сравнительный союз)
حرف ربط مقصدی (پیوندگیهای مقصدی)	məqsəd bildirən bağlayıcılar	целевые союзы
حرف ربط نتیجه (پیوندگیهای نتیجه)	nəticə bildirən bağlayıcılar	союзы следствия
حرف صوت (شبه جمله ، نداء)	nida	междометие
خبر (اسناد ، مسند ، گزاره)	xəbər	сказуемое
خبر اسمی	ismi xəbər	именное сказуемое
* خبر فعلی	feli xəbər	глагольное сказуемое
دوم شخص (دوم کس، مخاطب، ضمیر مخاطب، شنونده)	2-ci şəxs	2-ое лицо
زمان افعال	felin zamanları	временные формы глагола
زمان حال	indiki zaman	настоящее-будущее

(مضارع اخباری، زمان حاضر، زمان کنونی)		время (настоящее время)
زنجیر اضافه (تتابع اضافت)	izafət zənciri (izafət silsiləsi, izafət birləşmələri zənciri)	изафетная цепь
سوم شخص (سوم کس، غایب، ضمیر غایب، دیگر کس)	3-cü şəxs	3-е лицо
صرف (تجزیه، ساخت، مورفولوژی)	morfologiya	морфология
صرف فعل	felin təsrifi	спряжение глагола
صرف و نحو (گرامر، تجزیه و ترکیب، دستور زبان)	qrammatika	грамматика
صفت (وصف، فروزه، اسم صفت)	sifət	прилагательное (имя прилагательное, определение)
صفت افراطی	şiddətlənmə dərəcəsi	усилительная степень*
صفت تشبیهی (صفت مشابه)	oxşarlıq bildirən sifət	- - -
* صفت تفضیلی مطلق (تفضیل مطلق، صفت عالی، درجه عالی، صفت مبالغه، صفت بر ترین)	mütləq üstünlük dərəcəsi* (üstünlük dərəcəsi)	прилагательное абсолютно- превосходной степени* (превосходная степень)
* صفت تفضیلی نسبی	nisbi üstünlük	прилагательное

(صفت تفضیلی ، درجہ تفضیلی ، صفت برتر)	dərəcəsi* (müqayisə dərəcəsi)	относительно-превосходной степени* (сравнительная степень)
صفت توصیفی (صفت بیانی ، صفت وصفی)	keyfiyyət bildirən sifətlər	качественные прилагательные
صفت سادہ (صفت اصلی ، صفت بسیط ، صفت جامد)	sadə sifət (əslī sifət)	простое прилагательное*
صفت عادی (صفت مطلق ، درجہ مطلق ، صفت ثابت)	adi dərəcə	положительная степень
صفت فاعلی (اسم فاعل)	indiki zaman feli sifəti	причастие действительного залога (причастие настоящего времени)
صفت لیاقت	ləyaqət bildirən sifətlər	- - -
صفت مختص	məxsusi sifətlər	специальные прилагательные*
صفت مرکب	mürəkkəb sifət	сложное прилагательное*
صفت مشتق	düzəltmə sifət	производное прилагательное*
صفت مفعولی (اسم مفعول)	keçmiş zaman feli sifəti	причастие страдательного залога
صفت نسبی	nisbi sifət	относительное

	(mənsubiyyət bildirən sifət)	прилагательное
ضمير (جانشين ، نام ، اسم)	əvəzlik	местоимение
ضمير استفهام (ضمير پرسشی ، جانشين پرسشی ، ادوات استفهام ، صفت پرسشی ، ضمير سؤالی)	sual əvəzliyi	вопросительное местоимение
ضمير اشاره (جانشين اشاره ، اسم اشاره ، حرف اشاره ، صفت اشاره)	işarə əvəzliyi	указательное местоимение
ضمير تأکیدی (جانشين تأکیدی، ضمير نفس، ضمير مشترک، ضمير انعکاس)	qayıdış əvəzliyi	возвратное местоимение
ضمير تعيينی (جانشين تعيينی)	təyini əvəzlik	определятельное местоимение
ضمير شخص (ضمير تشخیص ، جانشين شخص)	şəxs əvəzliyi	личное местоимение
ضمير مبهم (ضمير نا مشخص، ضمير غير معين، کنایه، مبهمات)	qeyri-müəyyən əvəzlik	неопределенное местоимение
ضمير متصل (ضمير پیوسته)	bitişən şəxs əvəzliyi (ixtisar əvəzlik, enklitik əvəzlik, şəxs şəkilçiləri)	слитное личное местоимение* (слитное местоимение, местоимение

		энклитика)
ضمير شخص منفصله (ضمير منفصله ، ضمير فصله ، ضمير گسسته ، ضمير جدا ، ضمير جدا و تام)	müstəqil şəxs əvəzliyi (tam şəxs əvəzliyi, bitişməyən şəxs əvəzlilikləri)	самостоятельное личное местоимение* (самостоятельное местоимение, личное местоимение)
ضمير نفی	inkar əvəzliyi (inkar bildirən əvəzlik)	отрицательное местоимение
عدد (اسم عدد ، صفت عددی ، صفت شمارش ، شماره ، شمارین)	say	числительное* (имя числительное)
عدد اصلی (عدد ذاتی ، عدد ذاتیه ، صفت شمارش ساده)	miqdar sayları	количественные числительные
عدد ترتیبی (عدد وصفی، صفت شمارش ترتیبی)	sıra sayları	порядковые числительные
عدد توزیعی (اسم عدد توزیعی ، صفت شمارش توزیعی)	bölmə sayları* (bölmə)	разделительные числительные
* عدد ساده (عدد اولی)	sadə saylar*	простые числительные
عدد کسری (عدد مکسر، صفت شمارش کسری، شماره های کسری)	kəsr sayları	дробные числительные
عدد مجهول	qeyri-müəyyən saylar* (qeyri-müəyyənlik bildirən saylar)	неопределенно- количественные числительные

عدد مرکب (عدد ترکیبی)	mürəkkəb saylar*	сложные числительные
علامت اضافه	izafət əlaməti	изафетный показатель
علامت مصدر (نشانه مصدر)	məsdər əlaməti	показатель инфинитива
علامت نفی (حرف نفی)	inkar əlaməti	показатель отрицания*
علامت نهی (حرف نهی)	inkar əlaməti	показатель отрицания*
فعل (کار ، کنش)	fel	глагол
فعل ربط	xəbər şəkilçisi	глагольная связка (связочный глагол)
فعل غیر منصرف (فعل غیر مصروف)	təsrif olunmayan fel	неспрягаемый глагол
فعل معین (فعل کمکی)	köməkçi fel	вспомогательный глагол (служебный глагол)
فعل منصرف (فعل مصروف)	təsrif olunmayan fel	спрягаемый глагол
فعل نفی (فعل منفی)	inkar forması (inkar şəkli)	отрицательная форма
فعل نهی	əmr şəklinin inkarı	отрицательная форма повелительного наклонения
فعل وصفی (وجه وصفی)	feli bağlama	причастие прошедшего времени в функции сказуемого
فعلهای شخصی (وجه شخصی)	şəxsli fel	личный глагол

فعلهای غیر شخصی (وجه غیر شخصی ، فعل بی فاعل)	şəxssiz fel	безличный глагол
قید (ظرف ، حرف تمیز)	zərf	наречие
قید حالت (قید کیفیت و وصف ، قید وصف ، قید بیان کننده حالت)	hal zərfləri* (tərzi-hərəkət zərfləri)	наречие состояния* (наречие образа действия)
قید زمان (ظروف زمان ، قید بیان کننده زمان)	zaman zərfi	наречие времени
قید ساده (ظروف ساده، قید جامد)	sadə zərflər	простые наречия
قید کیفیت (قید چگونگی ، قید کیفیت و وصف ، ظروف کیفیت ، قید بیان کننده چگونگی)	keyfiyyət zərfləri (tərzi-hərəkət zərfləri)	наречия качества (наречия образа действия)
قید مختص (ظروف مختص)	məxsusi zərflər*	специальные наречия
قید مرکب (ظروف مرکب ، ظروف آمیخته)	mürəkkəb zərflər	сложные наречия
قید مشترک (ظروف مشترک)	müştərək zərflər	омонимичные наречия
قید مشتق (ظروف مشتق ، ظروف پیوندی)	düzəltmə zərflər	производные наречия*
قید مقدار (ظروف مقدار ، قید	kəmiyyət zərfləri	наречия количества

کمیت ، قید اندازه ، قید بیان کننده مقدار)		
قید مکان (ظروف مکان ، قید بیان کننده مکان)	yer zərfi (məkan zərfi)	наречие места
کسر اعشاری (عدد اعشاری، عدد دهدی)	onluq kəsr	десятичная дробь
کسر متعارفی	adi kəsr*	простая дробь
فک اضافه	izafətin düşməsi*	выпадение изафета
ماضی (گذشته)	keçmiş zaman	прошедшее время
ماضی استمراری (ماضی ناتمام ، ماضی مطلق مستمر)	bitməmiş keçmiş zaman	прошедшее длительное время (прошедшее многократное время, имперфект)
ماضی التزامی (ماضی احتمالی ، ماضی انشائی)	keçmiş zaman iltizam şəkli (keçmiş zaman iltizam forması, iltizam şəklinin keçmiş zaman forması)	прошедшее время сослагательного наклонения (прошедшее предположительное время)
ماضی بعید (ماضی مقدم)	uzaq keçmiş zaman	давнопрошедшее время (плюсквамперфект, преждепрошедшее время)
ماضی مطلق (ماضی ساده)	şühudi keçmiş zaman	простое прошедшее время (претерит)

ماضى ملموس	keçmiş zaman davam forması (davam formasının keçmiş zamanı)	прошедшее конкретное время (прошедшее длительное время)
ماضى نقلی (ماضى قریب ، ماضى اخبارى)	nəqli keçmiş zaman	прошедшее результативное время (прошедшее- настоящее время, перфект)
مبتدا (مسند اليه، نهاد، فاعل)	mübtəda	подлежащее
متمم (مفعول)	tamamlıq	дополнение
متمم باواسطه (متمم بواسطه ، مفعول بواسطه ، مفعول غير صريح ، متمم غير صريح ، مفعول غير مستقيم)	vasitəli tamamlıq	косвенное дополнение
متمم بی واسطه (متمم بلاواسطه ، متمم صريح ، مفعول صريح، مفعول مستقيم)	vasitəsiz tamamlıq	прямое дополнение
مستقبل (آينده)	gələcək zaman (müəyyən gələcək zaman, qəti gələcək zaman)	будущее время (будущее категорическое время)
مشبه	oxşayan	- - -
مشبه به	oxşadılan	- - -
مصدر (وجه مصدرى)	məsdər (məsdər şəkli)	инфинитив (неличная форма

		глагола, неопределенное наклонение, отглагольное имя, масдар)
مصدر اصلی	---	---
مصدر جعلی (مصدر صناعی)	---	---
مصدر مرخم (مصدر تخفیفی، مصدر کوتاه ، مصدر بریده)	qısa məsdər	усеченный инфинитив
مضارع التزامی	indiki-gələcək zaman iltizam şəkli (iltizam şəklinin indiki zaman forması, indiki zamanın iltizam şəkli, iltizam şəklinin müzare forması, iltizam şəklinin gələcək forması, aorist)	настоящее-будущее время сослагательного наклонения (аорист)
مضاف	təyin olunan	определяемое слово
مضاف الیه	təyin	определение
مفرد	tək	единственное число
نحو (نحو زبان ، ترکیب)	sintaksis	синтаксис
وجوه افعال (طريقة فعل ، صیغه فعل)	felin şəkilləri (felin xüsusi formaları)	наклонение (форма глагола)
وجه اخباری	xəbər şəkli	изъявительное

(طريقة ساده)	(xəbər forması)	наклонение
وجه آرزو (وجه تمنائی ، وجه دعائی ، صیغہ دعائی ، وجه ارادی)	arzu şəkli	желательное наклонение
وجه اقتداری (افعال اقتداری)	bacarıq şəkli (bacarıq forması)	потенциальное наклонение
وجه التزامی (نصب)	iltizam şəkli	сослагательное наклонение
وجه امری (طريقة امر ، صیغہ امر، امر حاضر)	əmr şəkli (əmr forması)	повелительное наклонение (повелительная форма, императив)
وجه شرطی (افعال شرطی)	şərt şəkli (şərt forması)	условное наклонение
وجه واجب (افعال واجب)	vacib şəkli (vacib forması)	долженствовательное наклонение*
- - -	adlıq hal	именительный падеж
- - -	qarşılıq bildirən bağlayıcılar	противительные союзы
- - -	qeyri-müəyyən şəxslı cümlə	неопределенно- личное предложение
- - -	qüvvətləndirici ədat	усилительная частица
- - -	dəqiqləşdirici ədat	- - -
- - -	emosionallıq və ekspressivlik bildirən ədat	- - -
- - -	əmr ədatı	- - -
- - -	zaman kateqoriyası	категория времени
- - -	zərflik budaq cümləsi	придаточное обстоятельства

---	işarə bağlayıcısı	---
---	işarə ədatı	---
---	yerlik hal	---
---	yiyəlik hal	родительный падеж
---	yönlük hal	дательный падеж
---	güzəşt bağlayıcısı	уступительные союзы
---	məhdudlaşdırıcı ədat	выделительно- ограничительная частица
---	miqdar bildirən bağlayıcılar	---
---	müəyyən şəxslı cümlə	определенное-личное предложение
---	təsirlı hal	винительный падеж
---	ümumi şəxslı cümlə	обобщенно-личное предложение
---	çıxışlıq hal	---
---	---	предложный падеж
---	---	творительный падеж
---	---	морально- побудительная частица
---	---	союзы исключения

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Fəsil 1. Fars dili qrammatikasında terminlərin	
leksik-semantik səciyyəsi	6
Fəsil 2. Morfoloji terminlər	28
İsim	28
İsmin quruluşca növləri	30
İsmin mənacə növləri.....	32
İsmin kəmiyyət kateqoriyası	35
İsmin cins kateqoriyası	37
İsmin hal kateqoriyası.....	37
Sifət.....	38
Sifətin quruluşca növləri.....	39
Sifətin mənacə növləri	40
Sifətin dərəcələri.....	41
Say	42
Əvəzlik.....	46
Əvəzliyin mənacə növləri	47
Şəxs kateqoriyası	51
Fel	51
Felin quruluşca növləri	52
Felin şəkilləri.....	56
Felin zamanları.....	61
Felin növləri	68
Zərf	75
Zərflərin quruluşca növləri	76
Zərflərin mənacə növləri.....	76
Köməkçi nitq hissələri	79
Qoşma	79
Bağlayıcı	79

Nida	82
Modal sözlər.....	83
Ədat	84
Fəsil 3. Sintaktik terminlər	86
Söz birləşməsi	86
Cümlə üzvləri.....	89
Cümlə.....	92
Nəticə.....	100
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	103
İxtisarlar	111
Əlavə. Terminlər sözlüyü.....	112

Vüqar İnqilab oğlu Məmmədov

FARS DİLİ QRAMMATİKASI

TERMİNLƏRİ

Çapa imzalanmışdır: 20.10.2010

Kağız formatı: 60x84 1/16

Həcmi: 8,5 ç.v.

Sifariş: 0010

Sayı: 500

*Kitab «Bakı Çap Evi»nin mətbəəsində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.*

Ünvan: Bakı ş., M.Həsənov 128A,
Tel: (012) 418-34-88